

ADVENTNA NADA U RANOM KRŠĆANSTVU

Paul J. Landa

Paul J. Landa je profesor crkvene povijesti i predstojnik odjela za povijesne studije pri fakultetu za religiju sveučilišta Loma Linda, kome se pridružio 1971. Svoje prve diplome dobio je na Avondale Colegeu. Magistrirao je na sveučilištu Andrews (1967.) i još jednom 1968., a diplomu doktora filozofije dobio na sveučilištu Vanderbilt. Urednik časopisa *Adventist Heritage* a surađivao je u dvjema knjigama: *The Sanctuary and the Atonement* (1981) i *Colloque Guillaume Farel* (1982).

SAŽETAK

Adventna nada u ranom kršćanstvu

Ovaj esej nastoji prikazati sudbinu adventne nade nakon što se prva kršćanska crkva pojavila i proširila u grčko-rimskom svijetu, izražavajući svoju vjeru u mislima koje su bile oblikovane židovskim, grčkim i na kraju latinskim idejama. Uporabu ovih oblika pratilo je slabljenje eshatološkog iščekivanja, zbog činjenice da je taj dolazak odgađan, kao i zbog promjena u društvenim i političkim prilikama. Tako je neposredno očekivani advent s kraja prvog i ranog drugog stoljeća postupno ustupio mjesto "doktrini" o adventu – jednom od bitnih sastojaka "povijesti spasenja". Ova su važnu doktrinu zatim spiritualizirali oni koji su ustrajali na promicanju neke vrsti "ostvarene eshatologije", koja je po karakteru bila bliža superiornijem religioznom *gnozisu* što ga je kršćanstvo predstavljalo (za helenističke umove). Promjene u prilikama dovele su do obnove ranijeg iščekivanja, da bi se ona ostvarila na potpuno neočekivan način: Božje kraljevstvo navodno je inicirano pojavom kršćanskog imperatora Konstantina. Pobjedu kršćanske crkve počeli su smatrati znakom bliske Božje vladavine. Pa ipak, čak su se i građani Božjeg grada još uvijek osjećali jako vezani za Zemlju, a nada u parusiju – koja je sada opet postala "bitnim" dijelom kršćanske doktrine – ostala je prilično živom u njihovom razmišljanju o budućnosti, da bi istodobno bacala dugu zraku svjetla na njihov sadašnji život i ponašanje.

Ključne riječi: *Adventna-nada; Rano-kršćanstvo; Eshatologija*

Kao i njihovi neposredni prethodnici, vjernici kršćanskih zajednica u desetljećima poslije apostola (90–140. godine) bili su svjesni da se nalaze u razdoblju između ispunjenja i iščekivanja dok su doživljavali stalne životne napetosti između “već” i “još ne”. Bili su sigurni u stvarnost svog spasenja zbog odlučujuće pobjede koju je Isus Krist izvojevao nad silama zla, grijeha i smrti. Sudjelovanje u obredima krštenja i euharistije,¹ i iskustvo sile Svetog Duha u svom životu, osvjedočili su ih ne samo da žive u posljednje vrijeme proglašeno po drevnim prorocima, nego da već uživaju blagoslove vječnog života. Krštenjem su umrli grijehu i uskrsnuli ponovno s Kristom te im je tako zajamčena njihova baština; bili su zapečaćeni za konačno izbavljenje prigodom parusije – drugog Kristovog dolaska.² U čestom sudjelovanju u euharistiji, bili su dionici “lijeka besmrtnosti i protuotrova protiv smrti”³, dok su s velikom nadom očekivali eshatološku “svadbenu večeru Janjetovu”.⁴ Zahvaljujući osnaženju Svetim Duhom oni su još na Zemlji uživali u nadnaravnom životu.⁵

Istodobno se činilo da je sve što su imali od otkupljenja i novog života u Kristu tek predukus stvarnosti koja je imala doći. To je povećalo njihovu težnju za dovršenjem i ispunjenjem božanskog plana otkupljenja, kad će zauvijek biti uklonjeni zlo, grijeh i smrt, a oni budu primili baštinu i radovali se zajednici s Bogom, s Kristom i s nebeskim vojskama. Svojim prvim dolaskom Krist je u vremenu otvorio zgradu, ustoličivši kraljevstvo Božje. Sada je preostalo samo da tu zgradu zatvori stvarnom uspostavom svog kraljevstva. A to će se, vjerovali su, dogoditi prigodom parusije, kad se bude pojavio u slavi i moći, odjeven u kraljevsku odoru.⁶

U iskazivanju eshatoloških nada i težnji, kršćani su na početku drugog stoljeća upotrijebili ideje, izraze i formulacije što su ih našli u novozavjetnim spisima, a opisuju konačno rješenje izrazima (a) skorog Kristovog povratka, (b) uskrsnuća mrtvih, (c) posljednjeg suda i (d) katastrofičnog kraja sadašnjeg svjetskog poretka.

Skori Kristov povratak. – Premda su se još uvijek oslanjali na koncept bliskog, neposrednog povratka svog Gospodina, prvi kršćanski pisci, kao što su bili apostolski oci,⁷ u svojim spisima jasno pokazuju da je ovaj element neposrednosti prilično izbljedio.⁸ Proticanje vremena i stalno odlaganje parusije zahtijevali su da se izvrše prilagodbe u odnosu na vrijeme *kada* bi se moglo očekivati završni scenario. Koncept neposrednosti više nije imao značenje u *ranijem* smislu njegove blizine, već samo da *može* doći i da *može* neočekivano naići.

To je bilo uvjerenje Ignacija, kršćanskog biskupa iz Antiohije koji je vjerovao da živi u “posljednje vrijeme”, kad su “stvari dolazile kraju”,⁹ pa je upozoravao svoje čitatelje da “očekuju Onoga koji je iznad vremena”.¹⁰ Sličan savjet, utemeljen na sličnom uvjerenju nalazimo u posljednjem poglavlju Didaha: “Pazite na svoj život – ne doubtite da vam se svjetiljke ugase, niti da vam bokovi budu neopasani. Budite gotovi, jer ne znate kad će naš Gospodin doći.”¹¹ Prema Herminom viđenju, kula koja predstavlja crkvu bila je blizu dovršetka, što jasno ukazuje na blizinu kraja. No kad je pitao da li je nastupio kraj, njegov sugovornik u viđenju kratko je odgovorio: “Glupi čovječe, zar ne vidiš da kulu treba još graditi? Kad bude dovršena, to će biti kraj. No bit će brzo sagrađena... Neka ovaj podsjetnik i obnova tvojih duhova budu dovoljni za tebe i svete.”¹²

Na sličan je način pisac Barnabine poslanice, jedan egipatski kršćanin, premda zadovoljan što je blizu dan kad će sve propasti zajedno sa zlom,¹³ osjećao, na osnovi svog tumačenja izvještaja o stvaranju u kojem je svaki dan predstavljao tisuću godina, da će svemir trajati šest tisuća godina,

od kojih je veći dio već prošao. Stoga će do parusije doći na kraju šestog milenija, kad će uvesti veliku kozmičku subotu.¹⁴

Više njih je očekivalo da će razdoblje strahovitog progonstva prethoditi drugom adventu, tijekom kojeg vremena će vjeru ljudi i žena ispitati veliki varalica duša, opisan izrazima sličnim onima u 2. Solunjanima 2,3-12. Tek će na kraju tog vremena nevolje svijet "vidjeti kako Gospod dolazi na oblacima nebeskim".¹⁵ I tako, premda je među postapostolskim kršćanima adventna nada ostala jaka, mnogi su zaključili da će njihovo zemaljsko hodočašće trajati duže nego što su isprva vjerovali i da u tijeku svog života vjerojatno neće biti svjedoci drugog dolaska. No mogućnost vlastite smrti ih nije uznemirivala, jer su vjerovali da će ih na dan uskrsnuća njihov Spasitelj koji se vraća pozvati iz grobova.

Uskrsnuće mrtvih. – Vjerovanje u opće uskrsnuće, kojemu će slijediti posljednji sud, bilo je od samog početka tijesno povezano s parusijom. Uzimajući dokaze koje je Pavao razvio u 1. Korinćanima 15, kršćanski vjernici su na čudesnu stvarnost Kristovog uskrsnuća gledali kao najjače jamstvo svog vlastitog uskrsnuća, jer "upravo onako kako je on uskrsnuo od mrtvih silom svog Oca, tako će i njegov Otac, preko Isusa Krista, uskrsnuti one koji su vjerovali u njega".¹⁶ Neki, kao Klement Aleksandrijski,¹⁷ vidjeli su obećanja uskrsnuća ne samo u svetim spisima Starog zavjeta,¹⁸ već i u poganskim legendama o ptici feniks,¹⁹ kao i u prirodnom poretku Božjeg stvaranja, kako je otkriven u ciklusu godišnjih doba, izmjenjivanju dana i noći, i preobrazbi sjemena koje trune u živu biljku.

A svi su kršćani – nasuprot doketistima i gnosticima koji su odbacivali mogućnost da tijela mogu uskrsnuti u vječni život – potvrđivali uskrsnuće puti, tvrdeći da je, prema Ignacijevim riječima, "čak i nakon svog uskrsnuća" Krist "bio u tijelu". To se neosporno očitovalo kad se javio učenicima i pozvao ih da ga dotaknu, prime i drže, pa je "jeo i pio s njima kao svaki čovjek s tijelom, premda je u svom duhu bio jedno s Ocem".²⁰ Stoga su na osnovi jasnih dokaza o uskrsnuću Njegova tijela i oni mogli očekivati da će sudjelovati u ovom događaju, pa su znali brzo ušutkati eventualne klevetnike s uvjerljivom tvrdnjom: "Neka nitko... ne kaže da se ovom tijelu neće suditi i da ono neće uskrsnuti."²¹ Njima je to bilo jasno.

Posljednji sud. – Kršćanska doktrina o predstojećem posljednjem sudu imala je prethodnike u Starom zavjetu i učenju judaizma; bila je duboko ukorijenjena u Isusovoj vijesti i apostolskoj *kerygmi*.²² Posljednji sud je u redosljedu eshatoloških događaja smatran nezaobilaznim iz jednostavnog razloga što ovaj svijet ne može zauvijek postojati; on se mora pokoriti Gospodnjoj povijesti. Osim toga, Božje kraljevstvo se ne može uspostaviti bez suda, je sve što je zlo suprotno se božanskim ciljevima za svijet. Zbog toga se autora grijeha i počinitelje zla, patnji i smrti mora pozvati na odgovornost i s njima postupiti na konačan i odlučan način.

Istina je da se na razini pojedinca sud već očitovao, jer gdje je naviještano evanđelje, ljudi i žene se sami osuđuju prihvaćanjem ili odbacivanjem istine. No ovaj stalni proces predstavlja očekivanje konačne presude u "posljednji dan", kad će se Krist pojaviti u slavi i sili, poslan od Oca "da sudi".²³ Svi će se narodi i naraštaji zemlje okupiti pred ovim posljednjim, velikim sudom.²⁴ Nitko to ne može izbjeći. Pravedni će biti odvojeni od zlih, svatko prema svojim djelima.²⁵ I svatko će, bez gledanja tko je tko, "primiti po svojim djelima. Ako je bio dobar, njegova će ga dobrotta voditi; ako je bio zao, čeka ga plaća za učinjeno zlo".²⁶ Ona prerasta u smrtnu kaznu i smaknuće u "neugasivom ognju"²⁷ onih koji su prezreli evanđelje. S druge strane, pravednici će biti nagrađeni darom

“života u besmrtnosti”²⁸ – beskrajnog, radosnog doživljavanja zajednice sa svetima, dostojnim junacima vjere, svetim anđelima i samim Gospodinom.²⁹

Neki su ovome dodavali određena materijalistička i senzualna uživanja. Tako je Papije, biskup Hijerapolisa u prvoj polovici drugog stoljeća, čiji su teološki precima prema Ireneju bili neke “starješine” i apostol Ivan, učio da će sveti uživati na preobraženoj Zemlji, na kojoj će nezamisliva plodnost davati čokote s deset tisuća loza, svaka s deset tisuća lozica, svaka s deset tisuća izdanaka, svaki s deset tisuća grozdova i svaki s deset tisuća bobica, što će davati goleme količine vina. Žito i druge biljke davat će plodove u sličnim omjerima.³⁰ Premda ne znamo je li Papije ovu idiličnu sliku dao da opiše Kristovo tisućugodišnje kraljevstvo ili je ona predstavljala opis i vječnog prebivališta otkupljenih, jasno je da je Papijin materijalistički čilijazam odražavao nade i težnje nekih azijskih kršćana kad su razmišljali o drugom Kristovom dolasku i uspostavi božanskog kraljevstva.³¹

Kraj svijeta. – Prema prvim kršćanima izvršenje posljednjeg suda, koje će dovesti do istrebljenja zlih i brisanja zla iz Božjeg stvaranja, slijedit će nakon katastrofičnog kraja sadašnjeg svjetskog poretka. U skladu s apostolskim propovijedanjem pisac 2. Klementove je objavio da će se “zvijezda nebeska... uzdrmati” i sva će zemlja biti kao olovo koje se topi u vatru.³² Slično je prorokao i Herma tvrdeći da “ovaj svijet mora biti uništen vatrom i krvlju” kako bi nova Zemlja mogla biti pripremljena za pravedne. Zapravo je Bog već na djelu, “uklanjajući nebesa, planine, brežuljke i mora, i sve to postaje ravno za njegove izabranike da u punini slave i radosti ispuni dano obećanje”.³³

Ovo su bile objave prvih kršćana o bliskoj parusiji, uskrsnuću mrtvih, posljednjem sudu i katastrofičnom kraju svijeta. One su predstavljale nove i radikalne koncepte u grčko-rimskom svijetu – u biti suviše radikalne da bi bile vjerojatne.³⁴

Kršćanska eshatološka nada i helenizam

Sama narav eshatologije bila je veoma strana grčkoj filozofiji kojom su dominirale ideje trajnosti i ponovljenog zbivanja. Unatoč nekih većih razlika u različitim filozofskim školama, ideja “vječnog” kozmosa ostala je trajnim čimbenikom. Ona je bila zasnovana na premisi da je sve što je vrijedno postojanja zapravo već postojalo u najsavršenijem obliku kroz svu vječnost. Ništa se ovom savršenstvu ne može dodati, nikakva temeljna promjena nije moguća, i ništa “novo” se u budućnosti ne može pojaviti, jer prava, savršena stvarnost uvijek *zaostaje* (iza vječnosti), a nikad ne *napreduje* (u odnosu *prema* vječnosti).³⁵ S obzirom na to, jedino moguće – i poželjno – kretanje je kružno, budući da predstavlja vraćanje na ono što je bilo i *jeste* savršeno i stvarno. Samo krug opisuje točno i savršeno činjenicu da u vremenu nema “napretka”, već samo vječnih “povratka”, “cikloforije”.³⁶ Kako je Georges Florovsky napisao: “Zbog toga u toj shemi nije bilo mjesta za nikakvu stvarnu ‘eshatologiju’. Grčka filozofija bila je uvijek više zaokupljena ‘prvim principima’ nego ‘posljednjim stvarima’.”³⁷

Osim ovog osnovnog konceptualnog problema, same komponente koje su sačinjavale kršćansku eshatološku objavu, bile su uvredljive za klasični um. S obzirom na radikalni ontološki dualizam između “duhovnog” (nestvorenog) i “materijalnog” (stvorenog) što su ga zastupali poganski mislioci, oni jednostavno nisu mogli shvatiti ideju drugog Kristovog dolaska, kao što to nisu mogli ni prvoga. Da bi Bog mogao ući u svijet, to bi značilo promjenu Njegova bića; On bi u stvari prestao biti Bog, što je nemoguće!³⁸ Za njih je još uvredljivija bila

ideja tjelesnog uskrsnuća, jer se tijelo smatralo tamnicom besmrtno duše, od koje se smrću oslobađala. Zbog toga je pomisao na uskrsnuće tijela bila skandalozna pa su je odbacivali kao "bapske priče".³⁹ "Koja bi to ljudska duša... još uvijek težila za tijelom koje je podložno raspadanju?" pitao je poganski filozof Celzo. Cijela ta ideja bila je "izuzetno podla, odvratna i nemoguća". Ni Bog ne bi mogao načiniti fizičko tijelo "koje bi zauvijek postojalo".⁴⁰ Učenje o posljednjem sudu i nagradi i kazni bilo je odbačeno sličnim ismijavanjem jer je smišljeno da "pobudi čuđenje neznalica"⁴¹ i laska taštini oholih. Što se tiče ognjenog kraja sadašnjeg svjetskog poretka, ne samo što je proturječio opće prihvaćenom gledištu o trajnosti kozmosa, već je, prema Celzu, predstavljao i nepremostiv problem. Navodno je rekao: "Ludost je... pretpostaviti da kad Bog, kao da je neki kuhar, donese vatru (koja treba spaliti svijet), cjelokupni će ljudski rod izgorjeti, dok će oni jedini (kršćani), ostati."⁴²

Ovo izravno odbijanje kršćanskog eshatološkog scenarija od strane helenističkih mislilaca bilo je i odgovor različitih gnostičkih grupa, koje su, premda duboko zaokupljene eshatološkim doktrinama kako to pokazuju sistemi Bazilida i Valencija i Ivanov apokrifon, ipak odbacile sve vjerske tradicije koje su vrhovnog Boga na bilo koji način uključile ili povezale s materijalnim svijetom. Rezultat je bio njihov beskrompromisni dualizam prema kojem su Bog i materija bili radikalno suprotstavljeni, i u kojem se spasenje sastojalo u potpunom presjecanju svih veza duhovnog dijela čovjeka s materijalnim svijetom. Takvo je gledište neminovno vodilo u doketiističko razumijevanje Krista, negiranje potrebe za drugim adventom i izvrgnulo ruglu kršćanske doktrine o uskrsnuću tijela i preobrazbi svijeta u vječni dom pravednih.⁴³ Zapravo gnosticizam predstavlja konačni religiozni izraz helenističke soteriologije suprotstavljene izvornoj kršćanskoj eshatološkoj *kerygmi*.⁴⁴

Odgađanje parusije

Komplicirajući cijelu situaciju za kršćane drugog stoljeća bila je sve veća zbunjenost i problem uzrokovan odgađanjem navodno "neposredne" parusije. Očita proturječnost između njihove eshatološke objave i stvarnog toka povijesti izazvala je kod Kristovih sljedbenika ozbiljnu krizu.⁴⁵ Uz pritiske koji su potjecali od otvorenih izazova helenizma i gnosticima, ova kriza ih je prisilila da ponovno razmotre svoja vjerovanja o drugom adventu, koja je trebalo mnogo pažljivije izraziti, a djelomice odgovoriti na duboko razočaranje koje se sve više javljalo u svim redovima. Ovo je bio početak onoga što je Albert Schweitzer nazvao "de-eschatologiziranjem" kršćanstva,⁴⁶ te progresivne doktrinalne i etičke reorijentacije obilježene jasno zamjetnim prijelazom od objave na očuvanje, od profetizma na eklezijasticizam, od karizmatičkog na tradicionalno i od eshatoloških na kristološke probleme. Zbog ovog prijelaza adventna nada je polako potisnuta u pozadinu. Kršćani su još uvijek očekivali drugi dolazak, ali više nisu molili "Maran atha" – "Dođi, Gospodine!" Namjesto toga molili su Boga za "imperatore... njihove zastupnike i sve vlasti, za dobrobit svijeta, za očuvanje mira i za odgađanje kraja".⁴⁷

Isprva su na to odgađanje odgovarali dokazima koji se nisu odnosili na samu adventnu vijest, već samo na primitivnu urgentnost vezanu s njom.

(1) Odgađanjem parusije milosrdni Bog je dao priliku da se još više ljudi pokaje. Ovaj način razmišljanja javlja se već u 2. Petrovoj 3, gdje se Gospodnja "strpljivost" gleda u okviru spasiteljskih uvjeta. Božja je želja "da svi pristupe obraćenju". A kršćani su pozvani da žive "svetim življe-

njem i pobožnošću dok očekujete dolazak dana Božjega”.⁴⁸ Paralelni tekst nalazimo u takozvanoj Drugoj poslanici Klementa Korinćanima, u kojoj su posebno istaknuti spolni odnosi – vjerojatno brak među kršćanima – kao grijeh kojeg treba odbaciti, jer “kad brat gledajući sestru na nju ne misli kao žensko, niti ona njega kao muško”, onda će, kaže Isus, “doći kraljevstvo moga Oca”.⁴⁹ Dakle, prema Klementu, čini se da grijesi kršćana odlažu parusiju.

(2) Povezano s prvim argumentom je objašnjenje da će kraj doći tek kad evanđelje bude naviješteno cijelom svijetu. Na taj je način nevjerstvo i tvrdoća srca pogana mogao biti primarni uzrok za odlaganje adventa. Originalna ideja općeg naviještanja evanđelja prije eshatona potječe od samog Isusa,⁵⁰ a njezine odjeke nalazimo u kršćanskoj literaturi duboko u trećem stoljeću.⁵¹ Što se tiče odgovora pogana na evanđelje, Origen iz Aleksandrije zastupao je misao da je Bog odgodio parusiju i dan gnjeva kako bi se otkrile pune posljedice zlih postupaka ljudi i opravdao božanski sud.⁵²

Varijanta ovog općeg koncepta jeste da će kraj doći kad bude dosegnut broj izabranika, što ga je Bog unaprijed odredio. Prvotno prisutna u židovskoj apokaliptičkoj literaturi,⁵³ ovu ideju je razvio Klement Rimski,⁵⁴ a kasnije kršćanski apologet Justin Mučenik koji je ozbiljno shvatio evanđeoski nalog i govori o svjedočenju, “svakodnevno... neki postaju učenici u Kristovo ime, i napuštaju put zablude”.⁵⁵ Bio je čvrsto uvjeren da će Bog i dalje držati Sina na nebu, “dok se ne popuni broj onih koji su ga upoznali kao dobrog i kreposnog, zbog kojih je još uvijek odgađao ostvarenje kraja”.⁵⁶ Zapravo je vjerovao da su među izabranicima neki koji se još nisu rodili.⁵⁷ Slična shvaćanja ponovo nalazimo u *Siriac Didascalía Apostolorum* iz trećeg stoljeća i *Apostolic Constitution* iz četvrtog stoljeća.⁵⁸

(3) U još jednom objašnjenju odgađanja parusije nastojalo se ljudski rod potpuno osloboditi odgovornosti tvrdnjom da se još nije ispunilo proročko vrijeme. I ovaj je argument imao prethodnike u judaizmu, a počivao je na dva nepovezana pokušaja, nađena u rabinskoj literaturi, da se vrijeme dolaska Mesije i uspostave Božjeg kraljevstva izračuna na osnovi egzegeze Danielovih proročanstava, koristeći se pristupom teorije milenij-doba.⁵⁹ Prema ovoj teoriji šest dana stvaranja bili su slika šest tisuća godina povijesti, jer za Boga je jedan dan kao tisuću godina (Ps 90,4). Zato su neki rabini smatrali da će kraj doći kad istekne šesta tisuća godina. Drugi su smatrali da je povijest svijeta podijeljena u tri razdoblja: dvije tisuće godina bez Tore, dvije tisuće godina pod Torom i dvije tisuće godina mesijanskog vremena – što je značilo da je doba određeno za Mesiju, zapravo već počelo.⁶⁰ Ova milenijska shematska raspodjela vremena ušla je u kršćansku eshatologiju vjerojatno pod utjecajem apokaliptičke Henokove knjige⁶¹ i prvo se pojavljuje, kako smo već rekli, u Barnabinoj poslanici. Ova je knjiga pokušala zastupati ideju neposrednog kraja svijeta, slobodno citirajući iz Henokove knjige (“Gospod je skratio doba i vremena”)⁶² i dajući još slobodniju egzegezu Daniela 7, da bi pisac na kraju savjetovao: “Dakle, budimo budni u posljednje dane.”⁶³ Istodobno se ovo djelo oslanjalo na čilijastičku shemu da pokaže kako prvo mora proći šest tisuća godina prije no što će “svemu doći kraj”.⁶⁴ Tek će onda Sin “doći i uništiti vrijeme bezakonja i suditi bezbožne” i “on će sedmi dan počivati”.⁶⁵ Ovakav pristup, zasnovan na selektivnom tumačenju Daniela i čilijastičkom svjetonazoru, postao je istaknuta značajka ranokršćanske eshatologije od sredine drugog stoljeća nadalje, kako je to vidljivo iz primjeraka spisa što su ih napisali Justin Mučenik, Irenej, Hipolit Rimski, Laktancije, Viktorin iz Pettaua (Ptuja?) i drugi.⁶⁶

I tako, suočeni s krizom zbog odgađanja parusije, vjernici kršćanskih zajednica u drugom stoljeću ponovo su razmotrili svoje stajalište u svjetlosti već čvrsto utvrđene židovske apokaliptičke tradicije i našli načine da uspješno umanje goleme napetosti koje su prizale iz očite nepotvrđenosti njihova najveće nade, a ipak nepovredivom sačuvali jezgru svoje eshatološke doktrine.

Otvoreno napadani od Židova i pogana, Isusovi sljedbenici su razvili osjećaj identiteta zajednice kad su počeli shvaćati da su u društvu predočavali instituciju koja je iza sebe imala prošlost i, očito, pred sobom budućnost. Natjerani vanjskim pritiscima da zauzmu apologetski stav, njihovi ponekad različiti glasovi, postupno su se ujedinili u ponovnom potvrđivanju stvarnosti moćnih Božjih djela u Kristu, izraženih u povijesnim događajima. Ovi su događaji ukazivali na buduću nadu, čije su dijelove doživljavali svakog tjedna – ako ne i dana – u liturgiji i proslavljanju sakramenata.⁶⁷ Što više, sve veće neprijateljstvo i otvoreno progonstvo kojem su bili izloženi tijekom trećeg pa sve u četvrto stoljeće, učinili su da se eshatološka žeravica još jače rasplamsa, jer u takvim su se neprijateljskim okolnostima sile zla pokazale suviše jakim za vjernike da bi se zadovoljili s bilo kakvom idejom “ostvarene eshatologije”. U takvim vremenima uvijek bi se obnovila ohrabrujuća nada da će se Bog uskoro umiješati i dovesti do konačne, odlučujuće pobjede.⁶⁸ Osim toga, činjenica da je kršćanska vijest i dalje privlačila mnoštvo obraćenika, nije mogla a ne utvrditi vjernike u njihovoj vjeri u Isusa i njihovu nadu u Njegov eventualni povratak, potičući ih da revno nastave s evangeliziranjem.⁶⁹

Nova revnost, koja je vrlo očita u djelima kršćanskih apologeta i teologa iz drugog i trećeg stoljeća, sada je bila usmjerena u sasvim drugom pravcu. Najvažnija je zadaća bila osigurati djelotvornu obranu kršćanstva protiv nerazumijevanja, netrpeljivosti i progona rimskih vlasti. Umjesto naglašavanja dolaska kraja svemu – uključujući i Rimski imperij – kršćanske su vođe nastojale steći službeno priznavanje kršćanstva kao religiozne filozofije “nadmoćnije” kakvoće, s pravom da u svijetu postoji za dobro svijeta. Njihova nova teza bila je da kršćanstvo djeluje blagotvorno na razvoj ljudske kulture uopće, a na stabilnost imperija posebno. Kao što je Aristid iz Atene objavio: “Kršćanstvo čuva svijet!”⁷⁰

Ova nova orijentacija neminovno je navela neke da umanje vrijednost apostolske eshatološke poruke. Dok su se s jedne strane nastojali držati adventne nade, s druge su pokušali “personalizirati” odgađanje parusije, pa su pribjegli misticizmu, naglašavajući potrebu za prevažnim doživljavanjem Svetog Duha, kojim čovjekova duša postaje duhovna i besmrtna pa tako već sada uživa Božju nebesku nagradu.⁷¹ Ovo je bio prvi korak prema origenskom konceptu apoteoze duše, što je dovelo do nijekanja nade u drugi dolazak, buduće uskrsnuće, posljednji sud i obnovu stvaranja uopće. Drugi su krenuli u suprotnom smjeru i upali u, što je Lampe nazvao, “pješački i donekle judaistički moralizam”,⁷² u kojem se na nebo počelo gledati kao na vrhunsku nagradu koja se stiče za ustrajnost i ispravno ponašanje ovdje na Zemlji. Ovim je pristupom bila promicana vjerska aktivnost koja je mirisala na duhovnu “gimnastiku”, s ljudima zaokupljenima strahom od suda i od Boga, nemilosrdnog suca i djelitelja nagrade.⁷³ Takvi su se ljudi obično nadali stalnom odgađanju parusije, nastojeći da posljednji dan obračuna odlože što je više moguće u budućnost. To su činili i oni koji su se bojali katastrofa, koje će prema Svetom pismu i tradiciji pratiti drugi advent.⁷⁴

No unatoč ovim pokušajima koji su imali namjeru preoblikovati apostolsku eshatologiju, kršćanski mislioci u cjelini još uvijek su ostali vjerni tradicionalnom učenju o drugom dolasku. Premda im je *naglašavanje* bilo drukčije, njihovo opće razumijevanje redosljeda događaja veza-

nih uz parusiju, ostalo je bitno nepromijenjeno. Točka oko koje se nisu slagali bio je izvještaj o stvaranju koji je trebao prikazati trajanje povijesti ovog svijeta za šest tisuća godina. "Pošto... je Bog u šest dana stvorio, iz toga slijedi da se mora ispuniti 6000 godina. A one se još nisu ispunile kako Ivan kaže." No sve "će doći kraju šest tisućite godine".⁷⁵ Drugu polovicu šestog milenija tumačili su kao razdoblje crkve koje je otpočelo s prvim Kristovim dolaskom, ostvarenim "u Betlehemu, pod Augustom, 5500. godine... Od Kristova rođenja, dakle, moramo računati pet sto godina koje preostaju da ispune 6000, a onda će doći kraj."⁷⁶

Očekivalo se da će era crkve biti vrijeme sve većih nevolja za Božje izabranike, jer će davao, djelujući preko rimske države, progoniti Kristove sljedbenike, zato što je "Babilon... kod našeg (sv.) Ivana slika za grad Rim... veliku i oholu kraljevsku vlast koja ratuje protiv Božjih svetaca".⁷⁷ Kraj nevolje bit će označen osobnom pojavom tajanstvenog antikrista, koji će biti potomak Danova plemena, čiji će broj biti 666, što vjerojatno znači *Lataimos* – očito prikaz rimske države i imperatora. On će tiranizirati svijet tri i pol godine tijekom kojih će "huliti na Svevišnjega, zatirati svece Svevišnjega, pomišljat će da promijeni blagdane i Zakon, i [sve] će biti predano u njegove ruke na jedno vrijeme i dva vremena i polovinu vremena, odnosno na trideset i šest mjeseca, tijekom kojih će, kad dođe, vladati Zemljom."⁷⁸

A onda, u božanski određeno vrijeme, doći će do parusije koju će pratiti uskrsnuće pravednih mrtvih, "da bi se pokazalo neraspadljivo i vječno kraljevstvo svetih, a nebeski se Kralj očitovao pred svima, ne samo u slici, kao u viđenju ili otkriven kao stub od oblaka navrh planine, već usred sile i vojske anđela, kao utjelovljeni Bog i čovjek, Sin Božji i Sin Čovječji – koji silazi s neba kao sudac svijetu."⁷⁹ Pobjeđeni će Sotona biti vezan tisuću godina, a tijekom tog vremena će Krist vladati s pravednicima u obnovljenoj Kanaanskoj zemlji. "I zato svi ljudi svuda, robovi ili slobodni, koji vjeruju u Krista i priznaju istinu Njegovim vlastitim riječima i riječima Njegovih proroka, znaju da će biti s Njim u toj zemlji i baštiniti vječno i nepropadljivo dobro."⁸⁰

Na kraju milenija svi će mrtvi uskrsnuti da se pojave pred Kristovim posljednjim sudom. Zatim će zli biti bačeni u ognjeno jezero, cijela će Zemlja biti preobražena, a pravednici će primiti svoju vječnu nagradu. "Oni koji se budu smatrali dostojnima nebeskog stana, tamo će i otići, drugi će uživati u radostima rada, a opet drugi će dobiti blještav grad; jer Spasitelj će se svuda vidjeti onoliko koliko toga oni koji Ga vide budu dostojni."⁸¹

Takav je, u širokim crtama, bio eshatološki scenarij što su ga kršćanski pisci imali u razdoblju od 140. do 230. godine. Unatoč osobnih različitosti, imali su zajednički pogled na nekoliko važnih predmeta:

(1) Nasuprot značajnom gnostičkom mitu o uzlaženju duše i njenom ponovnom upijanju u božansku pleromu (duhovno područje svjetla), što je bilo potpuno nijekanje učenja o drugom dolasku, kršćani su isticali *doslovni Kristov povratak* na Zemlju u sili i slavi. Justin Mučenik je išao tako daleko da ustvrdi kako će se Gospodin pri svom povratku pojaviti nad gradom Jeruzalemom pa će Ga vidjeti i prepoznati svaki Židov koji Ga je osudio na smrt; on će također jesti i piti sa svojim učenicima tijekom tisućugodišnje vladavine u Svetom gradu.⁸²

(2) Premda njihova gledišta ukazuju na značajni stupanj zbnjenosti, čini se da su prvi kršćanski oci odbacili Platonovu teoriju da je duša "po naravi besmrtna". Kako je to Justin rekao: "Nije u vlasti duše da sama ima život, koliko je to u Božjoj vlasti."⁸³ Ovo je također bilo gledište Tacijana; on je nedvosmisleno dodao: "Duša nije sama po sebi besmrtna, o Grci, već smrtna."⁸⁴

Oni su pred platonistima, epikurejcima i gnosticima odlučno branili biblijsko učenje o uskrsnuću tijela, u kojem tijelo i duša dobijaju besmrtnost zahvaljujući činu Božje volje. Budući da je čovjek složeno biće, sastavljen od tijela i duše, i budući da se spasenje odnosi na cijelog čovjeka – tijelo kao i dušu⁸⁵ (što je vidljivo iz činjenice da je utjelovljenjem Riječ postala tijelom da bi spasila naše tijelo)⁸⁶ – razumno je očekivati da će oboje sudjelovati u primanju nagrade⁸⁷ ili kazne. A svima koji sumnjaju navodili su Isusove riječi: “Ljudima je nemoguće, ali je Bogu sve moguće.”⁸⁸ Stoga nije logično apsurdno očekivati čudesne događaje na veliki “Dan Gospodnji”.

(3) U određenim razmjerima svi su bili zastupnici milenijske ili čilijastičke doktrine. Ne samo što je teorija milenij-doba služila da objasni odgađanje parusije, već je bila upotrijebljena i da ojača ideju objektivne naravi Kristovog vječnog kraljevstva time što je učinjena opipljivom, materijalnom i zemaljskom. Krist će sa svojim narodom nastaviti u obnovljenom gradu Jeruzalemu, na obnovljenoj Zemlji, tisuću godina. “Ja i drugi koji to razumno gledamo”, rekao je Justin, “sigurni smo da će biti uskrsnuće mrtvih, i tisuću godina u Jeruzalemu koji će biti izgrađivan, ukrašavan i proširen.”⁸⁹ Citirajući Ezekijela 28,26 Irenej dodaje da će sveti “u njoj živjeti na miru, gradit će domove i saditi vinograde. Živjet će u pouzdanju... Sve što je stvoreno, po Božjoj će volji biti jako povećano, da bi moglo davati i održavati plodove.” A “pravedni će vladati na Zemlji, jačajući pred Gospodinom: i zahvaljujući Njemu oni će se naviknuti da budu dionici slave Boga Oca.”⁹⁰ Takvi su bili čilijastički snovi većine u kršćanskim zajednicama. J. N. D. Kelly je, međutim, u pravu kad kaže da su tijekom ovog razdoblja protivnici milenijskih ideja “prikupljali snagu”⁹¹ posebno u urbanim crkvama kao što su Rim i Aleksandrija.

(4) Odbacivanjem preovlađujućeg koncepta fatalizma, grčki i latinski kršćanski apologete inzistirali su na principima slobodne volje i odgovornosti, dedukcijom uzimajući iz njih ideju posljednjeg suda i razumnost sistema nagrađivanja i kažnjavanja. Dok će zli na kraju biti uništeni,⁹² pravedni će doživjeti “apoteozu” ili sudjelovanje u božanskoj naravi i dijeliti besmrtnost s Bogom budući da su se “pokazali dostojnima da postanu ‘bogovi’ i... sinovi Svevišnjeg.”⁹³ Oni će vidjeti Oca “licem u lice” i preobraziti se da budu “slični Njemu”. Tako će biti obnovljena prvotna slika i sličnost čovjeka Stvoritelju koja je od vremena pada bila izgubljena. “Ljudi će sada vidjeti Boga da bi mogli živjeti, tim pogledom postati besmrtni i biti čak slični Bogu.”⁹⁴

(5) Tijekom tog razdoblja sudbina vjernih, koji su umrli tijekom sve dužeg razdoblja uzrokovano odgađanjem parusije, postala je predmetom sve veće brige i nagađanja. Nasuprot gnosticima koji su učili da sve duše uzlaze na nebo neposredno poslije smrti, kršćani su, ukazujući na Kristov doživljaj kad je na tri dana sišao u had (mjesto pokojnih), nagađali da je “svaka duša sigurno sačuvana u hadu do Gospodnjeg dana.”⁹⁵ “Oni odlaze na nevidljivo mjesto koje je Bog odredio, i tamo ostaju do uskrsnuća... , a onda, nakon što prime svoje tijelo, ponovno ustaju savršeni, odnosno u tijelu, upravo kao što je Gospodin uskrsnuo, i dolaze... pred Boga.”⁹⁶ Hipolit je dalje nagađao o stanju duša u podzemnom svijetu, “čuvarkući za duše”: Duše pravednih obitavaju u mjestu prepunom svjetla nazvanom Abrahamovo krilo, gdje uživaju “razmišljajući o blagoslovima koji su im na domaku i [zabavljaju] se stalno novim očekivanjima... smatrajući jedne boljima od drugih”⁹⁷ Velika propast odvaja ih od duša zlih, koje su određene da budu na “granicama pakla” gdje stalno slušaju krikove i osjećaju vrelinu dima. I “dok gledaju strašni i izuzetno užaren prizor vatre, oni dršću od užasa u očekivanju budućeg suda, [kao da] već osjećaju snagu svoje kazne.”⁹⁸ Prigodom parusije svaka će se duša ujediniti sa svojim tijelom. Duše pravednih bit će odjevene

novim, čistim i neraspadljivim tijelima, da mogu uživati Božju vječnost. "Ali će nepravедni primiti svoja tijela nepromijenjena, i neizbavljena od patnji i bolesti, i neproslavljena, sa svim bolestima s kojima su umrli."⁹⁹ I ova će tijela biti izložena vječnim mukama.

Zanimanje i nagađanje o razdoblju između smrti i drugog adventa doveli su do razvoja "individualne eshatologije" koja se sve više natjecala s kozmički orijentiranom eshatologijom prvih kršćanskih spisa. Jer s nastavljanjem odgađanja parusije, pitanje konačne sudbine pojedinca postalo je važnije od konačne sudbine svijeta, koja se činila sve udaljenijom u budućnosti.¹⁰⁰

Zakupljenost stanjem između smrti i uskrsnuća, kao i sve veće zanimanje za individualnu eshatologiju, ističe činjenicu sve većeg nemara prema očekivanju kraja. Bilo je neminovno da će, što se duže ne ostvaruje Kristova parusija i posljednji događaji vezani uz nju, to više slabiti osvjedočenje da će uskoro doći taj kraj svijeta. Međutim, treba reći da do ovog nestajanka osjećaja iščekivanja nije došlo bez meteža i jedne krize.

Ova kriza vezana uz drugi advent, očitovala se u montanističkom pokretu tijekom druge polovice drugog stoljeća.¹⁰¹ Nathanael Bonwetsch ispravno sažima etos montanizma kao "nastojanje da se čitav život crkve oblikuje u skladu s očekivanjem Kristova povratka koji je na vratima, da se suština kršćanstva definira iz ovog ugla, da se usprotivi svemu što bi od stanja u crkvi zahtijevalo stvaranje trajnog oblika s ciljem ulaska u duži povijesni razvoj".¹⁰²

Vrijedno je ponovo zamijetiti da je ovaj pokret nastao u vrijeme kad je apokaliptička vizija postala manje vidljivom i kad je pouzdanje u *neposredni* drugi Kristov dolazak gotovo sasvim nestalo. Zato montanizam predstavlja ozbiljan pokušaj zaustavljanja opadanja adventne nade oživljavanjem apostolske osvjedočenosti da je Gospodnji povratak blizu. To je učinjeno stvarnom "eksplozijom proricanja"¹⁰³ osnivača pokreta Montane i njegovih dviju pomoćnica, Maksimilije i Priscile. Oni su tvrdili da su oruđe Paraklete (Zastupnika), što ga je Krist obećao svojim učenicima na Posljednjoj večeri, i da su obdarene viđenjima i posebnim otkrivenjima.¹⁰⁴ Sadržaj ovih otkrivenja je bio apsolutno eshatološki: Kraj je bio bliži no ikada budući da se posljednji znak prije konačnog kraja – očitovanje Paraklete – već pojavio među njima. "Poslije mene", objavila je prorokica Maksimilija, "neće biti drugog proroka, već samo konačan kraj."¹⁰⁵ Osim toga, strašne godine epidemija i nesreća koje su uzrokovali ratovi imperatora Marka Aurelija, smatrane su ispunjenjem božanskog prorocanstva o kraju svijeta, što je samo pojačalo osjećaj iščekivanja.¹⁰⁶

Potpuno zadubljeni u apokaliptičke vijesti Otkrivenja, montanisti su vjerovali da će živi vidjeti kako Novi Jeruzalem silazi s Neba i spušta se na Pepuzu, gradić u azijskoj provinciji Frigiji. Tu se Krist u obliku blještave ženske osobe u snu javio Priscili i "učinio da mudrost uđe u njezino srce; otkrio joj je da je ovo sveto mjesto i da će se Jeruzalem ovdje spustiti s neba".¹⁰⁷ Tertulijan, koji je postao najpoznatiji i najutjecjniji obraćenik na montanizam, dodao je da će silazak Novog Jeruzalema uvesti milenij na kraju kojega će doći posljednji sud.¹⁰⁸

Na osnovu ovih jasnih eshatoloških očekivanja, novo proroštvo dovelo je do vrlo rigoroznog etičkog ponašanja. Obeshrabrivali su sklapanje braka jer se smatrao zemaljskom vezom koja je sprečavala potpunu posvećenost Bogu.¹⁰⁹ Brzi dolazak kraja također je zahtijevao veću strogost u postu, što se tumačilo "stražarenjem" u očekivanju adventa.¹¹⁰ Ova pitanja, zajedno s predmetima kao što su bijeg od mučeničke smrti i stega pokore,¹¹¹ predstavljala su glavni moralni naglasak montanističkog proroštva kojemu je cilj bio pozvati crkvu na pokajanje jer je Božje kraljevstvo sada stvarno bilo blizu.

Od samog početka frigijski proročki pokret snažno je uticao na vjernike koji su bili uznemireni gubitkom iščekivanja i sve većom ravnodušnošću i moralnom popustljivošću ili prisutnom u mnogim kršćanskim zajednicama. Pokret se naglo proširio ne samo u Maloj Aziji već i u zapadnoj Europi. "Čitavi su gradovi... prelazili na stranu reformatora i ubrzo su ljudi govorili o proročkim crkvama, odnosno da su čitave zajednice bile pridobijene za proroštvo."¹¹² U mjestima, međutim, u kojima je kršćanstvo već bilo utvrđeno, nakon prvotnog oklijevanja uslijedilo je sveopće, zajedničko protivljenje, premda neko vrijeme nitko nije znao kako opovrgnuti ono što se činilo savršeno ortodoksnim pokretom buđenja.¹¹³

No ipak, na kraju je montanizam osuđen kao zastranjenje zato što se činilo da njegove proročke tvrdnje nadilaze otkrivenje sadržano u Evanđeljima, zato što je njegovo učenje o Svetom Duhu izgledalo neuobičajeno, što je bio remeteća sila u vrijeme kad je postojala očajna potreba za jedinstvom i zato što je vjerovanje u blizinu kraja svijeta već prestalo imati središnju ulogu u glavnim tokovima kršćanskog razvitka.¹¹⁴ Neka bude jasno da eshatološko oduševljenje nikad nije formalno osuđeno kao krivovjerje, ali čini se da se ono više nije uklapalo u vrijeme u kojem su kršćani očekivali priznanje od strane države, budući da su se već prilagodili stvarnosti da bi crkva morala duže vrijeme živjeti u ovom svijetu. Kako to kaže John Gager: "Reakcija na apokaliptičku revnost montanizma jasno pokazuje da je ono [kršćanstvo] počelo eshatološke pokrete smatrati ozbiljnom prijetnjom" svojim zemaljskim težnjama.¹¹⁵

Daljnje opadanje eshatološke nade: Spekulativna Origenova gledišta

Daljni dokaz za ovu novu orijentaciju pružaju eshatološke spekulacije koje su dolazile iz aleksandrijske škole i od njezinog najpoznatijeg predstavnika, Origena. Tvrdeći za sebe da ima najširu slobodu piti iz svih izvora grčkog racionalizma, Origen je bio prvi kršćanski mislilac "koji će ući u pravu tradiciju Platonove škole, i svojim uzimanjem i davanjem u potpunosti prikazati Platonovu baštinu koja je živjela u njegovo vrijeme".¹¹⁶ Tijekom svog života bio je čvrsto vezan uz Bibliju koju je tumačio alegorijski unatoč nizu godina strpljivog rada da uspostavi pouzdan izvorni tekst.¹¹⁷ Pristupajući tijelu kršćanskih doktrina s neoplatonskim pretpostavkama i odlukom da spiritualizira biblijsko svjedočenje, Origenov prodorni i kreativni um ponudio je nove spoznaje i radikalno nova tumačenja većine kršćanskih vjerovanja, uključujući i eshatologiju.

Svjestan da je tradicionalni scenario kraja svijeta, što je potekao od apostolskih vremena, prepun teškoća za grčki um, aleksandrijski doktor je odbacio poznata gledišta o drugom adventu, doslovno, fizičko uskrsnuće tijela, zemaljski milenij sa svojim osjetilnim zadovoljstvima i posljednji sud sa svim pojavama koje ga prate – uključujući i dodjeljivanje nagrada i kazni. Ali nije odbacio biblijski jezik na kojem je počivala adventna nada. Umjesto da kritizira Sveto pismo odbacio je doslovno tumačenje svojih kršćanskih prethodnika, nastojeći time izbjeći ono što je smatrao apsolutnim apsurdnostima judeo-kršćanskog milenijalizma.

Tako je Origen mogao zadržati ideju da će Krist ponovo doći, da će mrtvi uskrsnuti i da će sadašnjem svijetu doći kraj, ali ne na očekivani način. Jer iza svih katastrofičnih slika Novog zavjeta, našao je "duhovno značenje", koje je, činilo mu se, bilo potvrđeno drugim Pismima, jasno ukazujući da će promjena od starog na novi poredak biti postupni proces¹¹⁸ koji će biti ostvaren

religioznim razvojem pojedinaca i čovječanstva u dugom nizu svjetova, od kojih će svaki biti nastanjen razumnim bićima koja prolaze različite faze postojanja, višeg i nižeg, ovisno o njihovoj spremnosti da izaberu dobro ili zlo.¹¹⁹

Da se poslužimo Origenovim jezikom, nije to bilo prvi put da je Bog “počeo djelovati kad je načinio ovaj vidljivi svijet, ali će nakon njegova uništenja doći novi svijet, pa zato vjerujemo da su drugi postojali prije nego što je nastao sadašnji”. Prema biblijskoj egzegezi “ustanovljeno je da su postojala doba prije našeg, tako da će poslije njega biti drugih. Međutim, nije zamišljeno da više svjetova postoji odjednom, već će na kraju ovog sadašnjeg svijeta početi drugi”.¹²⁰ Origen je bio sasvim siguran da će konačno ipak doći kraj ovom nizu ciklusa svjetova.¹²¹ Nastupit će doba, vjerovao je, kad će stvorenja, nakon što su dostigla kraj svoje evolucije, biti savršena, kad će se osloboditi svake tjelesnosti kao čista, eterična bića, kad će biti pokorena Kristu i Bogu, i kad će Bog biti “sve i u svemu”.¹²²

S obzirom na ovu pažljivo izgrađenu “duhovnu evoluciju” čovječanstva bilo je neminovno da će i doktrina o drugom adventu doživjeti potpunu prepravku kako bi se uklopila u novi “aleksandrijski” plan spasenja. Unatoč Origenovoj tvrdnji da nema namjeru “odbaciti... drugi dolazak Božjeg Sina kako je prikazan u svom jednostavnijem obliku”,¹²³ učinio je upravo to kad je živu slikovitost novog zavjeta proglasio duhovnim simbolizmom. Prema njemu parusija se u budućnosti neće pojaviti u određeno vrijeme, na određenom mjestu. Mjesto toga vidio je Krista kako se svuda objavljuje kao Gospodin i Spasitelj čovječanstva. U svjetlosti ove božanske samoobjave, ljudi i žene se vide onakvi kakvi zaista jesu, dok istodobno počinju shvaćati tko je Krist stvarno. To navodi mnoge da izlaze pred Njegovo prijestolje u smislu da priznaju Njegov božanski status i vlast i da Ga prihvate kao svog Otkupitelja. Za njih je već došao kraj grešnog svijeta, pa time i parusija.

U tom smislu je drugi advent izjednačen sa širenjem evanđelja i širenjem kršćanske crkve u svijetu: “Međutim, Kristov drugi advent se odnosi na zrele ljude o kojima jedan širitelj Njegove riječi kaže: ‘Zato iznosimo mudrost među savršenima.’ Osim toga, ovi zreli... slave ljepotu i pristalost Riječi; i uz Njegov drugi dolazak vezan je kraj svijeta u čovjeku koji je dostigao savršenstvo i kaže: ‘A ja sam daleko od toga da se ičim ponosim, osim križem Gospodina našega Isusa Krista, po kome je meni razapet svijet i ja svijetu!’ Jer ako je za pravednike svijet razapet, došao je kraj vremena za one kojima je svijet razapet. Zato je potrebno da oni koji imaju vjeru osobno dođu Kristu ako žele upoznati znakove Kristova adventa i drugi kraj svijeta o kojem smo vas naučavali.”¹²⁴

Na osobnijoj razini Origen vidi ostvarenje parusije u proučavanju Svetog pisma, što često dovodi do slavnog sjedinjenja Krista s vjernikom. U tom smislu je drugi advent poistovjećen s doživljavanjem duhovnog prosvjetljenja: “S velikom silom, međutim, *svakodnevno* duši svakog vjernika dolazi drugi advent Riječi u proročkim oblacima, odnosno u spisima proroka i apostola, koji objavljuju Njega i u svim svojim riječima otkrivaju svjetlo istine, pokazujući kako se On javlja u njihovim objašnjenjima koja su božanska i nadilaze čovjekovu narav. Zato kažemo da se onima koji u prorocima i apostolima prepoznaju Otkrivateља doktrina javlja i velika slava, vidljiva u drugom adventu Riječi.”¹²⁵

U istom nizu komentara na Evanđelje po Mateju, Origen govori o “nutarnjem slavnom Kristovom dolasku duši”, sjedinjujući vjernika sa sobom u tako prisnu zajednicu da izabranik ostavlja ograničenja ovom smrtnog stanja i uskršava da bude jedan duh s Gospodinom – što je doživljaj nekako sličan ekstazi neoplatoniste Plotina.¹²⁶ U tom doživljaju vjernik ulazi u Božje kraljevstvo

koje aleksandrijski doktor različito tumači da je obitavanje Riječi u čovjeku, da je sisanje sjemena istine u dušu ili prihvaćanje božanske istine ili duhovne stvarnosti.¹²⁷

Nakon svoje reinterpretacije doktrine o drugom adventu, Origen nastavlja spekulirati o uskrснуću mrtvih – predmet kojemu je posvetio čitavu jednu raspravu od koje su sačuvani samo dijelovi.¹²⁸ Na sreću o tom predmetu raspravlja i na drugim mjestima. Premda je jasno da je Origen u potpunosti zastupao duhovnost i besmrtnost duše i da je dijelio Platonovu odbojnost prema puti,¹²⁹ to ga nije spriječilo da jednako snažno zastupa ideju budućeg uskrснуća. Pisao je: “Neka nitko... ne posumnja da... pripadamo onima... koji zanemaruju doktrinu o uskrснуću kako je uči Sveto pismo... Mi njegujemo oboje, učenje o Kristovoj Crkvi i veličanstvenost božanskog obećanja.”¹³⁰ I to je činio dok je nastojao izbjeći grubu doslovnost onih koji su govorili o oživljanju puti, istodobno čuvajući biblijsku ideju stvarnog uskrснуća tijela – za neko vrijeme, uostalom.

U sljedećem svijetu će biti fizičko uskrснуće. Svaka će se duša sjediniti sa svojim tijelom – istim onim tijelom koje je nosila na Zemlji, ali prilagođeno novom životu u novome svijetu.¹³¹ No premda će njegov oblik, ili *eidos*, biti isti, budući da predstavlja prirodan vanjski prikaz osobnosti koja nastava u njemu, njegova suština, ili materijalni podsloj, bit će potpuno drukčija, jer će s jedne strane biti prilagođena novom eonu, a s druge različitim stupnjevima čistoće ili nečistoće duše.¹³² A uskrснуlo tijelo zlih razlikovat će se od tijela pravednih, premda će i ono biti neraspadljivo.¹³³ Kako čovječanstvo bude prolazilo kroz niz ciklusa svijeta, doživljavajući čišćenje od zla, uskrснуla tijela će postati sve suptilnija dok ne budu potpuno iščeznula, a svi će spašeni biti ponovno čiste inteligencije: “Sva živa stvorenja moraju svoja materijalna tijela zamijeniti za suptilna i duhovna i... sve stvari moraju postati čisto i nezamislivo svjetlo tijelo koje ljudski um danas ne može uopće zamisliti.” I “ako se svi trebaju pokoriti Bogu, onda svi trebaju odložiti svoje tijelo pa će svako tjelesno postojanje prestati... Sva tvar će prijeći u svoj najsavršeniji oblik i pririjediti se u eter koji je čista i nesastavljena bit.”¹³⁴

Kao što se prema rečenom može očekivati, Origen je bio jedan od najoštrijih kritičara milenijalizma.¹³⁵ Korio je glupost onih doslovnih tumača Biblije koji su njegovali i promicali snove o životu u nekom zemaljskom Jeruzalemu, u kojem će uživati u osjetilnim zadovoljstvima prema željama svog srca. Takvi su pojedinci “razumjeli božanska Pisma u židovskom smislu, ne uzimajući iz njih ništa što bi bilo vrijedno božanskih obećanja”.¹³⁶ Međutim, oni koji su čitali Pisma s ispravnim razumijevanjem, očekuju da će jesti “kruh života, koji može nahraniti dušu istinom i mudrošću, i prosvijetliti um, i potaknuti ga da pije iz čaše božanske mudrosti... Ovom hranom mudrosti razumijevanje je hranjeno tako da postigne savršeno stanje slično onomu kad je čovjek stvoren na početku, obnovljen u Božju sliku i priliku.”¹³⁷ Dok pravednici mogu očekivati vječno uživanje u božanskoj mudrosti, zli će morati trpjeti strašne muke – ali duhovne naravi. Pozivajući se na Izajuju 50,11¹³⁸ Origen komentira: “Svaki grešnik pali za sebe svoju vatru, a ne biva bačen u vatru koju je zapalio netko drugi ili je živio prije njega. Ovoj su vatri gorivo i hrana naši grijesi.”¹³⁹ Drugim riječima kazne za zle su “muke nečiste savjesti, kad pred nas Božjom snagom bude stavljeno sjećanje na naše prijestupe... ‘Zato oganj savjesti i ubodi kajanja muče um kad se sjeti na ranije samopopuštanje.’”¹⁴⁰ Ovo su paklene muke koje će grešnici vječno trpjeti, premda to ne mora biti beskrajno.¹⁴¹ Kazna ima za cilj ozdravljenje i izbavljenje, i ona će doći kraju kad se on ostvari.¹⁴² Bez obzira koliko duša bila tvrda i zla, polako ali sigurno doći će do promjene na bolje. Možda će biti potrebno

mного eona patnje, kroz više ciklusa svjetova, prije nego što iscjeljenje bude dovršeno, ali će se ono na kraju ostvariti.

Ovo je Origen u svom najbolje neoplatonskom izdanju, zastupajući doktrinu apokatastasisa ili univerzalne obnove svega u prvotno stanje, čisto duhovno, jer "kraj je uvijek sličan početku".¹⁴³ Ovo je vrhunac i završetak evolucija duše kroz goleme kozmičke cikluse. Origen je biblijski temelj za ovu eshatološku univerzalnu obnovu našao u 1. Korinćanima 15,24-28¹⁴⁴ gdje tekst proriče konačno pokoravanje svih neprijatelja Kristu i Njegovu predaju kraljevstva Ocu koji će onda biti "sve u svemu". Bio je uvjeren da će Božja dobrota po Kristu na kraju dovesti sva Njegova stvorenja dobrom kraju – čak i Njegove neprijatelje, uključujući smrt i samog đavla.¹⁴⁵ Bog neće biti "sve u svemu" dok "kraj ne bude postao početak i kraj svemu uspoređen s njegovim početkom... A kad nigdje više neće postojati smrti, ni njenog žalca, niti nikakvog zla, onda će stvarno Bog biti 'sve u svemu'".¹⁴⁶

No ni ova univerzalna obnova, ili *apokatastasis*, ne mora biti trajna već samo prolazna faza. Pod utjecajem helenističke misli Origen je s oklijevanjem zamislio mogućnost da savršene duše, uživajući slobodu, mogu otpasti od dobra i ponovno se okrenuti zlu. Takav ponovni pad učinio bi nužnim još jedno stvaranje, i cijeli bi proces otkupljenja morao ponovo otpočeti.¹⁴⁷ Međutim, bio je sklon razmišljati: budući "da ljubav nikad ne prestaje", kad očišćene duše budu stvarno naučile ljubiti Boga, ova ljubav koja je veća od svega spriječit će ponovni pad i pobudu.¹⁴⁸

Bez obzira kako sudili o Origenovim eshatološkim nagađanjima, trebamo ih smatrati vrlo značajnima zbog njegovog visokog položaja kao "teologa" istočnih crkava u trećem stoljeću. Dubina, širina i doseg njegovog golemog literarnog opusa pomogla je oblikovati razmišljanje kršćana tijekom više naraštaja.

Značajno je i što su njegove ideje predstavljale. Žurnost apostolskog iščekivanja parusije i katastrofičnog kraja svijeta koji će dovesti do novog, vječnog kozmičkog poretka, sada je zamijenio dug i mučan Duhom vođen hod prema savršenstvu. U produženom ideološkom natjecanju između kršćanstva i sinkretističkog gnosticizma, činilo se da je ovaj drugi ijedio u jednoj rundikonačno pob. Biblijski gnostik iz Aleksandrije pokazao je put natrag k Bogu kroz stalno proširivanje i produbljivanje znanja. On se pozabavio i kritičkim problemom odgađanja drugog adventa, pokazujući da odgađanja zapravo i nije bilo. Kršćani su jednostavno iščekivali pogrešnu stvar zbog svog pojednostavljenog, doslovnog tumačenja apostolske kerygme. Umjesto da podignu pogled k nebu, sada su trebali u sebi tražiti Gospodina koji je već došao i nastavlja ponovo dolaziti.

Također je vrijedno zapaziti pretjeranu pozornost koju je Origen posvetio onome što bismo mogli nazvati "dodacima" adventnoj nadi: onome što se odnosi na podrijetlo i narav duše, stanje umrlih, sastav uskrsnulih tijela, nagradu i kaznu, završetak plana spasenja, sudbinu đavla i narav vječnog blaženstva. Ovo dokazuju činjenice: kako je živahno zanimanje, isprva usmjereno na drugi advent, nastavilo opadati, tako je eshatološko zanimanje kršćana bivalo sve više razvodnjeno i spekulativno. Ono što se nekad držalo u sjeni sjaja parusije, sada je postalo sve važnije dok su kršćanski mislioci počeli oponašati spekulativne krajnosti ranijih grčkih i hebrejskih pisaca. Origen je dobar primjer ovog trenda. No dok je njegova radikalna reinterpretacija adventne nade mogla zagolicati maštu inteligencije, ona se pokazala suviše radikalnom, suviše spekulativnom i suviše ekstravagantnom za većinu kršćana. Nisu bili spremni samo tako odbaciti baštinjen apostolski regula fidei s njegovim jasnim i jednostavnim izjavama o nadi u Kristov "drugi dolazak s

neba u Očevoj slavi, da sve sabere i uskrnsne svako ljudsko tijelo, tako da... može pravedno suditi svim ljudima, šaljući u vječni oganj duhovne sile zla i anđele koji su sagriješili i izazvali pobunu, i bezbožne... a pravednima... dati život i besmrtnost i osigurati im vječnu slavu.”¹⁴⁹

Obnova adventne nade unatoč povremenim progonstvima (250.–313.)

Uz ovo što smo upravo kazali, pogoršanje odnosa između države i crkve tijekom trećeg stoljeća stvorilo je u kršćanskim zajednicama opću društvenu klimu koja nije bila prijemljiva za Origenove produhovljene ideje o tijeku povijesti. Raspoloženje onog vremena zahtijevalo je konkretnije izjave o kršćanskom gledanju na blisku budućnost. Po zapovijedi imperatora Decija kršćani su 250. godine bili žestoko proganjeni u cijeloj državi. Sam Origen je umro (nekoliko godina kasnije) od mučenja kojem je bio povrgnut. Nakon kratkog predaha, protukršćansko neprijateljstvo ponovno je buknuo 257. godine za vrijeme Valerijanove vladavine. A onda je, iznenada, 260. Galijen proglasio kršćanstvo za religio licita (“legalnu religiju”). Sljedećih četrdeset godina crkva je ostavljena na miru, da bi pod imperatorima Deoklecijanom i Galerijem došlo do posljednjeg i najkrvavijeg progona; počelo je 303. i trajalo jedno desetljeće, dok objava Konstantinova edikta o toleranciji¹⁵⁰ 313. nije donijela olakšanje, bar na zapadu.

Tijekom tog razdoblja nevolje i stradanja, pripadnici kršćanskih crkava su često izražavali težnju za povratkom svog Gospodina i molbu za izbavljenje od ovog žalosnog i ludog svijeta. Ovo je sasvim u skladu s općim uzorkom da u mračnim razdobljima povijesti eshatološka nada sja naj snažnijim svjetlom.¹⁵¹ Jedan od najčešćih odgovora na progono i patnje je vjerovanje da Bog želi i namjerava izbaviti svoju djecu u času nevolje. Ovo nije izraženo samo bojažljivim izrazima nade, već uvjerljivim tvrdnjama sigurnosti da će Bog i dobro ubrzo trijumfirati. Ovo je srž Ivanove Apokalipse, napisane u mračnom razdoblju Domicijanove represije. A bila je i srž apokaliptičkih vijesti objavljivanih i napisanih tijekom trećeg i početkom četvrtog stoljeća od ljudi kao što su bili Juda,¹⁵² Firmilijan iz Cezareje (u Kapadociji),¹⁵³ Nepo iz Arsinoe,¹⁵⁴ Ciprijan Kartaški,¹⁵⁵ Metodije iz Olimpa,¹⁵⁶ Komodijan,¹⁵⁷ Viktorin iz Pettaua¹⁵⁸ i Laktancije.¹⁵⁹

Posebno povezani s događajima koji su se zbivali u svijetu oko njih, ovi su ljudi sve prirodne katastrofe i sve političke i društvene nemire – uključujući i progono kojem su bili izloženi – tumačili kao jasne znakove neminovnog kraja svijeta i drugog Kristovog adventa.¹⁶⁰ Antikrist iz biblijskih proročanstava upravo je trebao krenuti u svoju posljednju ofanzivu protiv Božjih svetaca.¹⁶¹ Prema tradicionalnom mišljenju očekivalo se da će biti Rimljanin, jedan od cezara. Viktorin iz Pettaua išao je tako daleko da je obnovio staro vjerovanje u *Nero redivivus*, prvo nađeno u spisima rimskih povjesničara Svetonija i Tacita, a kasnije posuđeno i prilagođeno od kršćanskih pisaca. Prema ovoj ideji, prvi rimski progonoitelj kršćana – tiranin Neron – jednog dana će se ponovno pojaviti i nastaviti krvavim istrebljenjem vjernih.¹⁶² Pojava antikrista će biti zastrašujuća, ali, kako Ciprijan podsjeća svoje čitatelje, “javlja se i Krist. Neprijatelj ide i bjesni, ali odmah iza toga dolazi Gospodin da osveti naše patnje i rane. Protivnik se ljuti i prijeti, ali tu je Onaj koji nas može izbaviti iz njegovih ruku.”¹⁶³ Vjernici se ne trebaju obeshrabriti jer će se sve odigrati u skladu s Kristovim proročanstvima i “Njegov se drugi dolazak već približio nama.”¹⁶⁴

Ovdje nalazimo jasan ton hitnosti kojeg mnogo godina nije bilo, a podsjeća na revnost što je nalazimo u Novom zavjetu. U svojoj nevolji kršćani su žarko molili i, prema Ciprijanu, čeznuli za¹⁶⁵ obećanim izbavljenjem. Bili su sigurni da Bog neće dopustiti da suviše dugo trpe – sedam godina najviše, prema Viktorinovoj egzegezi Otkrivenja 11.¹⁶⁶ “Kraljevstvo Božje”, pisao je Ciprijan, “se približilo; nagrada života i radost vječnog spasenja i trajno veselje i zaposjedanje izgubljenog raja dolaze prolaženjem ovoga svijeta.”¹⁶⁷

Nasuprot Origenovim spiritualiziranim idejama o drugom adventu, u vrijeme koje bismo mogli nazvati “razdobljem mučenika” kršćani su očekivali doslovnu parusiju Krista u slavi, vidljivo cijelom svijetu. “Evo”, uskliknuo je Viktorin, “dolazi u pratnji oblaka! I vidjet će ga svako oko. Onaj koji je isprva došao skriven u ljudskom liku što ga je preuzeo, nakon nekog vremena doći će da sudi okružen veličanstvom i slavom.”¹⁶⁸ Svi će anđeli biti s Njim i, rekao je Laktancije, “nebesa će se otvoriti u oluji i Krist će sići s velikom silom, a pred Njim će ići ognjeni sjaj” koji će uništiti zle, a istodobno uskrisiti pravedne.¹⁶⁹

Izgleda kao da Origenove špekulacije o uskrsnuću i naravi uskrsnulog tijela nisu prihvatili svi njegovi neposredni nasljednici koji su radije potvrdili biblijsku doktrinu o doslovnom uskrsnuću, braneći je kao ranije pozivanjem na božansku Svemogućnost. Tako Metodije nasuprot Origena tvrdi da “će tijelo uskrsnuti, s kostima ponovno spojenim i popunjenim mesom”¹⁷⁰ kao što je i Krist uskrsnuo u istom tijelu u kojem je bio na križu¹⁷¹, kako to pokazuje Njegov susret s nevjernim Tomom. Jasno je da će uskrsla tijela imati nove kvalitete kao što su besmrtnost, nepovredivost i slava – iste one osobine koje su imali prije pada u grijeh – ali će materijalno biti ista kao naša sadašnja zemaljska tijela.¹⁷² Međutim, nisu svi dijelili ova gledišta, kako je to vidljivo po Ciprijanu koji je izgleda napravio kratak spoj u čitavom problemu zanemarujući doktrinu o uskrsnuću u prilog ideje da vjernici ulaze u raj i nebesko kraljevstvo u vrijeme svoje smrti. To je svakako slučaj mučenika koji zatvaraju oči na ovom svijetu “i odmah... ih otvaraju da gledaju Boga i Krista”, “jer su iznenada uzeti sa zemlje i stavljeni u nebesko kraljevstvo”, gdje se pridružuju slavnom društvu patrijaraha, proroka, apostola, svetih i svojih dragih.¹⁷³

Predmet Kristove milenijske vladavine na zemlji, unatoč snažnom utjecaju Origena i njegovih učenika – posebice Dionizija Aleksandrijskog – koji su ovu doktrinu uklonili iz svoje eshatologije,¹⁷⁴ još uvijek se javlja u spisima Komodiana, Metodija, Viktorina i Laktancija. Služeći se tradicionalnim rječnikom, oni prikazuju Krista kako s uskrsnulim svetima vlada u Novom Jeruzalemu, uživajući u razdoblju mira, napretka i zadovoljstva. Neki od pravednih u to vrijeme čak se žene i rađaju djecu.¹⁷⁵ Međutim, Metodije prigovara ovoj “židovskoj” egzegezi Otkrivenja 20 koja ne uspijeva sagledati “dubinu stvari u Svetom pismu”. On je radije spiritualizirao rajsko zadovoljstvo svetih, pokazujući da se “vino... odnosi na samoga Gospodina, a stablo smokve na Svetog Duha, kad Gospodin ‘okrijepi srca ljudi’, a Duh ih iscjeljuje.”¹⁷⁶

Kraj sedmog milenija će najaviti posljednji sud, predaju đavla i zlih vječnoj kazni te ponovno stvaranje Zemlje u korist pravednih. Ovdje se ne razmišlja o nekoj spasiteljskoj kazni osuđenih, niti o univerzalnom spasenju u nekoj dalekoj budućnosti. Prema Ciprijanovim riječima neće biti “ni u koje vrijeme moguć ni odmor ni kraj njihovim mukama... Bol kazne bit će bez ploda pokajanja; plač će biti uzaludan a molitve nedjelotvorne. Oni koji ne vjeruju u vječni život, suviše će kasno povjerovati u vječnu kaznu.”¹⁷⁷ Sveti će, naprotiv, “biti slavno sjedinjeni s Kristom, blagoslovljeni od Boga Oca, uvijek radujući se trajnim zadovoljstvima pred Bogom i uvijek zahvaljujući

Bogu. Jer nitko drugi ne može biti uvijek radostan i zahvalan osim onih koji su nekoć bili podložni smrti, a sada postali sigurni u posjedovanju besmrtnosti.”¹⁷⁸

Tako se za kratko vrijeme, tijekom teških desetljeća krajem trećeg i početkom četvrtog stoljeća, vratio eshatološki realizam iz prvih dana crkve i revnost njezine nade u skori, doslovni Kristov povratak. Međutim, ono što su kršćani doživjeli začudo nije bilo ispunjenje njihovih nada, već potpuno neočekivana “kristijanizacija” imperija pod Konstatinom.

Adventna nada u “kristijaniziranom” imperiju sve do svetog Augustina

Obraćanjem imperatora Konstantina na kršćanstvo i službenim priznanjem kršćanske religije od strane države 313. godine, eshatološka nada crkve prošla je još jednu preobrazbu. S obzirom na nasilje prethodnog desetljeća, iznenadni i zapanjujući preokret činio se stvarno čudom; Konstantin je *morao* biti božanski podignut da bude izbavitelj i zaštitnik Božjeg naroda. Također je bilo bolno jasno da su proročka tumačenja i predskazanja o budućnosti od najboljih crkvenih umova opet bila manje pouzdana. Nova su vremena zahtijevala, tako se činilo, potpuno novu procjenu smjera povijesti spasenja. Sada, kad je prestalo progonoštvo i kad je kršćanima zajamčen blagonaklon položaj, rimsku imperijalnu vlast teško se moglo poistovjetiti s antikristom. Naprotiv, država je sada postala saveznicom Kristove crkve.¹⁷⁹ Budući da je sada bila spremna u svakoj prilici favorizirati kršćanstvo, crkvene su vođe ispružile ruke da bi dobili sve što se moglo dobiti. Eshatološko opravdanje sve je više ustupalo mjesto pokroviteljstvu države kao novog cilja kršćanskih biskupa. Većina je “iščekivala i pospješivala” (usp. 2 Pt 3,12 – DF) cezara a ne Krista. I nema crkve koja se uspijeva tako povoljno nagoditi s državom, a koja može iskreno čeznuti za bilo kakvom apokaliptičkom božanskom promjenom ili zadugo njegovati nadu u iznenadnu, završnu božansku intervenciju. Kako se moglo očekivati, počele su se javljati ideje da je “kristijanizirani” imperij obećano Božje kraljevstvo na Zemlji. Sadašnje je razdoblje bilo vrijeme njegova ostvarenja, a uspostavljanje crkve na Zemlji bio je način njegova ispunjenja.¹⁸⁰

Najbolji predstavnik ove vrste razmišljanja bio je biskup Euzebij iz Cezareje (umro oko 340.), koji je proživio čitav preobražaj i čija je teologija tijekom tog razdoblja prošla radikalnu reorijentaciju. Počeo je velikom jasnoćom objašnjavati buduću nadu u “Kristov drugi dolazak, koji će prema proročanstvima biti slavan i uvesti božansko Kraljevstvo”.¹⁸¹ Ovo božansko kraljevstvo, najavljeno parusijom, naslijedit će Rimski imperij i trajati zauvijek.¹⁸²

Samo nekoliko godina kasnije isti je pisac obasuo imperatora Konstantina pohvalama, sla-veći ga kao “savršenog u mudrosti, u pravdi, u hrabrosti, u pobožnosti, u posvećenju Bogu”.¹⁸³ Svjestan da je Bog na njega izlio obilje svakog blagoslova, Euzebij je u kršćanskom imperatoru vidio novog i većeg Mojsiju čije je carstvo bila “imitacija kraljevske sile na nebesima”, zato što je Konstantin namjerno oblikovao svoju vlast po uzoru na ovu na nebu i zato što je vladao ljudskim rodnom po božanskim prauzorima, pozivajući sve ljude na višu spoznaju.¹⁸⁴ Euzebij je išao tako daleko da je tvrdio kako je Konstantinova obnova Jeruzalema bilo ispunjenje Otkrivenja 21,2 – taj drugi i novi Jeruzalem o kojem su govorili proroci.”¹⁸⁵

Čini se da je za biskupa iz Cezareje Konstantin providnošću Božjom uspostavio božansko kraljevstvo. Novi kršćanski imperij očito je bio uspostavljen i organiziran da traje vječno. Preuzeo je zadaću otkupljujući poganski svijet za Krista, i kad je krenuo da ostvari ovu zadaću postalo je sve jasnije da njegovi kršćanski građani više nisu živjeli u iščekivanju bliske parusije. Sve učestaliji

sukobi oko Trojstva, pretpostojeće naravi Sina i Kristove naravi u utjelovljenju daljni su dokazi da je središte teološke pažnje pomaknuto daleko od eshatoloških predmeta.¹⁸⁶

Međutim, bilo bi pogrešno pretpostaviti da su vjernici crkve u četvrtom stoljeću potpuno izgubili iz vida transcendentni cilj. U stvari nisu, jer je nestalnost njihovog zemaljskog života ojačala njihov osjećaj da ovozemaljski svjetski poredak mora biti samo uvod u ono buduće Božje kraljevstvo jednog drugog svijeta. Tako je adventna nada, premda bez oreola neposrednosti, ostala važan dio baštinjenog korpusa kršćanskih doktrina, obilježavajući terminus ad quem povijesti spasenja.

Drugi je dolazak opisan u mnogim raspravama, propovijedima i predavanjima, pri čemu gotovo ništa ne pokazuje da nije bio shvaćan doslovno. Omiljen način izlaganja doktrine bio je prikazati ga nasuprot prvom adventu:

U prvom adventu Krist je došao
sa Zemlje (riječ je o utjelovljenju),
skromno,
ponizno,
umotan u pelene,
strpljiv,
da otkrije Oca,
da strada,
da pretrpi križ,
a ne zato da svrgne Rimski imperij.

U drugom adventu Krist će doći
s neba, praćen desetinama tisuća anđela, na ognjenim rijekama, s blještavim križem da ga vide oni koji su ga raspeli,
u božanskoj vlasti,
u svojoj slavi,
obavijen svjetlom i primajući slavu anđeoske pratnje,
kao pobjednički kralj,
da donese vječnu krunu,
da sudi,
da svima da plod svog križa,
da učini kraj svijetu, uključujući i Rimski imperij.

Osim toga
On će saviti nebesa i pomračiti Sunce i Mjesec,
vidjet će ga Ga svi,
zli će se pokušati sakriti od Njegova lica, ali će radost rasvijetliti lica pravednih vjernika,
anđeli će skupiti izabranike i povesti prema Kristu na kolima od oblaka,
nitko od svetih neće biti zaboravljen – bez obzira kako bio skromna položaja,
bit će pokoreni svi Njegovi neprijatelji,
Njegovom kraljevstvu neće biti kraja.¹⁸⁷

Kršćani sada mogu zahvaljivati za prvi advent u prošlosti, ali mogu očekivati drugi advent u budućnosti. Osim toga, ako obrate pozornost na mnoge proročene znakove što ih je Krist nabrojio

u Evandeljima, mogu znati da se približava parusija. Premda možda nije na vratima, ali je Ćiril Jeruzalemski bio osvjedočen da se "kraj svijeta... približava".¹⁸⁸

Prigodom drugog dolaska uskrsnut će mrtvi. To je ostalo neupitnim člankom kršćanske vjere. I dok se većina vjernika zadovoljavala prihvaćanjem ove "činjenice", neki su obnovili Origenove špekulacije ili iznijeli svoja vlastita nova objašnjenja. Tako je Ćiril Jeruzalemski tvrdio da će uskrsnulo tijelo biti duhovno i vječno – "čudesna stvar, o kojoj ne možemo dostojno govoriti".¹⁸⁹ To znači da će i grešnici "primiti vječno tijelo, sposobno da trpi kaznu za grijeh, da bi moglo vječno gorjeti u vatri, nikad da izgori".¹⁹⁰ Hilary iz Poitiersa mislio je da će Bog ponovno načiniti tijela iz iste materije od koje su se nekoć sastojala, mijenjajući njihovu kvalitetu kako bi ih osposobio za njihovo novo stanje.¹⁹¹ To je mišljenje dijelio i Ambrozije koji je tvrdio da tijelo mora uskrsnuti jer je sudjelovalo u ovom životu u postupcima duše i stoga s njom mora doći na sud. On je zamislio dva uskrsnuća: u prvom će uskrsnuti pravedni koji neće trebati izići na sud. Vjernici koji su se vratili u grijeh uskrsnut će, bit će suđeni i morat će trpjeti vatru koja će ih očistiti do drugog uskrsnuća kad će biti izbačeni. Istodobno će zli biti uskrsnuti "za kažnjavanje tamom".¹⁹²

Važno je zamijetiti da su čilijastičke ideje ranog patrističkog doba u to vrijeme gotovo potpuno nestale. Kako to Jeronim otvoreno kaže: "Sveti neće nikad imati zemaljsko, već nebesko kraljevstvo. Prestanimo onda s pričom o tisuću godina."¹⁹³ Opće je mišljenje bilo da je milenij ili počeo s Konstatinom ili, kako su to tvrdili teolozi Tikonije i Augustin, posljednji milenij predstavlja ukupno trajanje kršćanske crkve na ovoj Zemlji.

U odsutnosti biblijskog milenija, posljednji sud stavljan je u vrijeme parusije. Nitko mu neće izbjeći. To je bilo gledište teologa u istočnom imperiju.¹⁹⁴ Zapadni kršćani su više voljeli misliti da će, premda se svi budu u posljednji dan pojavili na Kristovom sudu, samo oni čiji je život bio mješavina dobra i zla biti suđeni u strogom smislu te riječi. Sveti su već spašeni i njima nije potreban sud, a zli su već osuđeni.¹⁹⁵ Od onih koji se budu pojavili pred božanskim sudom, tražit će se odgovor za svaki postupak, svaku misao i svaku pobudu. Međutim, većina je bila sklona ovaj doživljaj promatrati duhovnim izrazima. Premda se nisu u svemu slagali s Origenom, vjerovali su, prema riječima Grgura Narijanusa, da će Bog "pred nas staviti... naše grijeh... dok nas na kraju neće odvesti samoosvjedočene i samoosuđene, tako da nećemo moći reći da se s nama nepravedno postupilo".¹⁹⁶ Drugim riječima, na sudu će stvarni tužitelji biti naša vlastita savjest i naši grijesi.¹⁹⁷

Također su svi vjerovali da će zli trpjeti muke vječnog ognja. Međutim, zanimljivo je zamijetiti da je Origenova doktrina spasiteljskog kažnjavanja postala omiljenom kod mnogi teologa u cijelom imperiju. Istočnjaci Didim Slijepi i Grgur Nisenski otišli su tako daleko da su prihvatili aleksandrijsku ideju *apokatastasisa* – konačne univerzalne obnove svega stvorenog i potpune pobjede dobra nad zlim.¹⁹⁸ Premda nisu promicali univerzalizam, zapadnjaci su zamišljali mogućnost da će kažnjavanje kršćanskih grešnika biti samo ograničenog trajanja, da bi na kraju bili spašeni.¹⁹⁹ Ovo gledište se činilo dosljednijim njihovom razumijevanju Boga ljubavi, nego ideji Stvoritelja koji živi potpuno odvojen od tolikih svojih stvorenja kojima je već toliko dao.

Kad je riječ o predmetu nagrade pravednima, najčešće se isticalo "blaženu viziju" – razmatranje i poznavanje Boga. Prema Ćirilu Aleksandrijskom: "Bez potrebe za nekom slikom, zagonetkom ili prisposodobom mi ćemo razmatrati, otkrivena lica i neopterećena uma, ljepotu božanske naravi našega Boga i Oca."²⁰⁰ To će za otkupljene biti izvor najveće sreće.²⁰¹ I mogućnost sastanka

i zajedništva sa svetima bila je vrlo popularna ideja, posebno među vjernicima općenito. Hri-zostom je pisao o susretu s Pavlom, "Kristovim borcem", i Petrom, "voditeljem pjevačkog zbora svetih".²⁰² Jeronim je čekao da dijeli društvo Marije, majke Gospodnje, Ane proročice iz Evandelja i "mnogih drugih koje ranije nisam poznavao".²⁰³ Također se čekalo na preobrazbu ljudske naravi u božansko savršenstvo, pod čime se mislilo na besmrtnost, savršeno znanje, slavu, čast i moć.²⁰⁴

Mnoge od spomenutih koncepata sintetizirao je u suvisli sustav jedan od najznačajnijih ljudi u povijesti kršćanstva, sveti Augustin iz Hipoa. Kao darovit i vrlo načitan znanstvenik bio je pod utjecajem eshatoloških špekulacija oko doktrina onih prije njega, a posebno donatističkog teologa Tikonija, malo poznate ličnosti iz kraja četvrtog stoljeća. Služeći se alegorijskom metodom tumačenja Biblije, donatistički teolog je nastojao dati vjerodostojnost ideji da se sedmi milenij ne treba računati od Kristov pojavka, već od početka kršćanske ere.²⁰⁵ Ova je ideja u Augustinovim rukama dala coup de grace ostacima čilijazma. Tikonije mu je pružio i filozofski okvir za tumačenje tijeka ljudske povijesti tvrdnjom da je sve stvoreno bojno polje između dvije suparničke sile – Božjeg grada protiv Đavoljeg grada.²⁰⁶ I metodološki mu dao je niz od sedam pravila za tumačenje apokaliptičkih materijala – pravila koja je Augustin, prema vlastitom priznanju, rabio kao "ključeve za otvaranje tajni Svetog pisma".²⁰⁷

Tako osposobljen biskup iz Hipoa se dao na pisanje svoje poznate rasprave *Božji grad*, u kojoj je opisao povijest Božjeg izabranog naroda u svijetu. Gradeći na Tikonijevim idejama, on tvrdi da je milenijska Kristova vladavina na zemlji počela Isusovim djelovanjem kad je vezao Jakoga, Sotonu (vidi Mk 3,27). Od tog vremena davao je zatvoren u bezdan pa ne može zavoditi narode od kojih je crkva sastavljena, a nad kojima je vladao prije Isusove pojave. No za Augustina bezdan nije kaotična jama u području ispod zemlje, već "bezbrojno mnoštvo zlih, čija su srca neshvatljivo duboka u zloći protiv Božje Crkve".²⁰⁸ Stoga Sotonino područje nije rimska vlast koja je u to vrijeme bila još uvijek nominalno kršćanska, već skupina rugajućih nevjernika koji nastavljaju neprijateljstvom protiv crkve. Dok davao ostaje vezan, sveti vladaju s Kristom tisuću godina, kako to potvrđuje pisac Otkrivenja. Ova sadašnja crkva je Kristovo kraljevstvo i nebesko kraljevstvo u kojem sveti vladaju dok žive i poslije svoje smrti. Prema Augustinu, ovaj militantni duhovni režim treba tijekom vremena još napredovati "dok se ne uspostavi najmiroljubivije kraljevstvo u kojemu ćemo vladati bez neprijatelja, a Apokalipsa govori upravo o ovom prvom uskrснуću u sadašnjem životu".²⁰⁹

Premda sadašnji svijet neće postati gori kako se približava kraj, Augustin ipak prihvaća tvrdnju u Otkrivenju 20,7 tumačeći je tako da će Sotona iz bezdana biti pušten nakratko prije no što se navrší tisuću godina. Ovo puštanje tumači tako da će neprijatelji crkve, prije no što dođe do posljednjeg suda, u svom protivljenju tri i pol godine postati vrlo aktivni. Tijekom tog kratkog vremena antikrist će spriječiti neke da prihvate kršćansku vjeru, i možda će čak prouzročiti da neki otpadnu, ali takvi neće biti gubitak za crkvu, jer "ne pripadaju predodređenom broju sinova Božjih".²¹⁰ Prava će crkva čvrsto stajati i slavno proći kroz ovo razdoblje nevolja koje će najaviti drugi Kristov advent – vjerovanje koje "cijela crkva pravoga Boga drži i ispovijeda".²¹¹ Ovaj konačni drugi advent oslikan je sadašnjim nevidljivim Kristovim dolaskom koji "se stalno javlja u svojoj crkvi, odnosno, u svojim pripadnicima, u koje dolazi malo po malo, djelić po djelić, budući da je cijela crkva Njegovo tijelo".²¹² Kristov dolazak pripadnicima Njegove crkve, međutim ne spreća-

va, kao kod Origena, Njegov slavi povratak s neba koji će također naznačiti uskrsnuće mrtvih i posljednji sud.²¹³

Niz indikacija pokazuje da je Augustin vjerovao u doslovno, fizičko uskrsnuće. On piše da će tijela svetih biti savršena i cijela, sa svim organima; promijenjeno će biti samo ono što je ružno.²¹⁴ Oboje, sveti i zli bit će obdareni besmrtnošću – u slučaju ovih drugih zato da bi njihova kazna mogla vječno trajati.²¹⁵

Poslije uskrsnuća svi će ljudi biti podvrgnuti suđenju; nitko neće biti pošteđen. Kad se budu otvorile knjige “svatko će se sjetiti svojih djela, bilo dobra ili zla, i velikom ih brzinom mentalno pretražiti, tako da će ova spoznaja ili optužiti ili opravdati savjest; tako će svi biti simultano suđeni.”²¹⁶

Zli će biti osuđeni na vječni oganj čija su narav i mjesto nepoznati, “ukoliko to nekome možda ne otkrije božanski Duh”.²¹⁷ Onda će svijet biti preobražen, ali ne potpuno uništen, sveopćim požarom u kojem će “kvalitete raspadljivih elemenata, koji su odgovarali našim raspadljivim tijelima potpuno nestati, a naša će suština primiti kvalitete koje će čudesnom preobrazbom biti u skladu s našim besmrtnim tijelima, tako da ona, kao sam svijet koji je obnovljen u nešto bolje, budu potpuno prilagođena ljudima koji su u svom tijelu obnovljeni u nešto bolje.”²¹⁸ Tako će biti uspostavljen Novi Jeruzalem, vječno boravište svetih, koji će proslavljenim očima gledati Boga koji “će biti kraj /njihovih/ želja, o kome će razmišljati bez prestanka, koga će voljeti a da se ne zasite, proslavljati bez umora” u vječnoj suboti.²¹⁹ To je bila eshatološka nada Augustina koji je utjecao na kršćansko razmišljanje za više budućih stoljeća.

Endnote

- 1 Dvojako značenje kršćanskih sakramenata – da predstavljaju ono što se već dogodilo i da ukazuju na ono što treba doći – dobro je sažeo G. W. H. Lampe, “Early Patristic Eschatology” u W. Manson, urednik, et. al.: *Eschatology: Four Papers Read to the Society of Theology* (Edinburgh, 1952), str. 22-24. Vidi i o krštenju: P. Lundberg, *La typologie baptismale dans l'ancienne église* (Uppsala, 1942); G. W. H. Lampe, *The Seal of the Spirit*, 2. izd. (London, 1067), str. 97-148; J. N. D. Kelly, *Early Christian Doctrines*, popr. izdanje (New York, 1978), str. 193-195, str. 207-211. O euharistiji vidi Hans Leitzmann, *Messe und Herrenmahl*, 3. izdanje (Berlin, 1955), str. 249-263; E. Schweitzer, “Das Abendmahl eine Vergegenwärtigung des Todes Jesu oder ein eschatologisches Freudenmahl”, *Theologische Zeitschrift* 2 (1946), str. 81-90.
- 2 Vidi 2. Klementova 7,6. Svi tekstovi apostolskih otaca su od Karl Bihlmeyera, *Die Apostolische Väter*, 2. izdanje (Tübingen, 1956). Usp. Justin Martyr, *Dialogue With Trypho* 14; Cyril of Jerusalem, *Catechetical Lectures* 20, 5. 6.
- 3 Ignacije, *To the Ephesians* 20.
- 4 Otkrivenje 19,9.
- 5 Klement, *To the Corinthians* 2,2,3. Ignacije, *To the Philadelphians*, uvod. Usp. Irenaeus, *Against Heresies*, 5. 8. 1.
- 6 Barnabas 7,9,10. 2. Klementova 17,5.
- 7 Klement Rimski, Ignacije, Herma, Polikarp, Papija i pisci poslanica Barnabina, 2. Klementova, Diognetu i Didahe.
- 8 Vidi Klementova *Corinthians* 24,1; 50,3; Barnabina 5,7; 6,13; Ignacije, *To the Romans* 4,3; *To the Smyrnaeans* 6,2; Herma, *Visions* 3. 8. 9; *Similitudes* 9. 12. 3. Vidi i C. H. Dodd, *The Apostolic Preaching and Its Development* (New York, 1964), str. 31-35.
- 9 *To the Ephesians* 11,1.
- 10 *To Polycarp* 3,2.
- 11 Didache 16,1. Didache je bio priručnik uputa pripremljenih za uporabu u kršćanskim zajednicama u Siriji, vjerojatno u prvom desetljeću drugog stoljeća. Vidi i 2. Klementova 12,1.

- 12 Herma, *Visions* 3. 8. 9.
- 13 Barnabina 21,3.
- 14 Poglavlje 15.
- 15 Didache 16,8. Usp. Barnabina 4,3; Herma, *Visions* 4. 2. 1-5.
- 16 Ignacije, *To the Trallians* 9,2.
- 17 Klementova *Corinthians* 23-26.
- 18 Vidi Psalam 3,6; 23,4; Job 19,26.
- 19 Prema legendi ptica feniks, nakon petsto ili šesto godina, sama izgara ili umire u grijezdu od tamjana i smirne. Ona oživljuje iz pepela ili raspadnutog tijela u obnovljenoj mladosti. Vidi Ovidijeve *Metamorfoze* 15, 392-407 i Plinijevu *Natural History*, 10. 2. Vidi i J. Hubaux i M. Leroy, *Le Mythe du phénix dans les littératures grecques et latine* (Liège, 1939) i R. van den Brock, *The Myth of the Phoenix According to Classical and Early Christian Traditions* (Leiden, 1972).
- 20 Ignacije, *To the Smyrnaeans* 3,1-3. Vidi i Ignacije, *To the Trallians* 9,2; 2. Klementovu 9,5; Klementovu *Corinthians* 26,3; Polikarp, *To the Philippians* 7,1.
- 21 2. Klementova 9,1.
- 22 Vidi Leon Morris, *The Biblical Doctrine of Judgment* (Grand Rapids, 1960); H. Ringgren, "Jüdische Apokalyptik", *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, 3. izdanje (Tübingen, 1957), sv. 1, str. 464-466; George F. Moore, *Judaism in the First Centuries of the Christian Era*, 3. sveska (Cambridge, Mass., 1927-1930), sv. 2, str. 287-395; Samuel Sandmel, *Judaism and Christian Beginnings* (New York, 1978), str. 83-89. 188-208 i druge; Emil Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ*, novo izdanje (Edinburgh, 1979), sv. 2, str. 544-547; T. W. Manson, *The Teaching of Jesus*, 2. izdanje (London, 1963), str. 261-284; G. R. Beasley-Murray, *Jesus and the Future* (London, 1954); Joachim Jeremias, *The Parables of Jesus*, popr. izdanje (New York, 1963), str. 221-227; Dodd, *Apostolic Preaching*; Ethelbert Stauffer, *New Testament Theology* (New York, 1955), str. 220-222.
- 23 Poslanica Diognetu 7,6. Vidi i 2. Klementova 1,1; Polikarp, *To the Philippians* 2,1; Barnabina 7,2.
- 24 2. Klementova 17,4.
- 25 Herma, *Similitudes* 4. 1-4. Vidi i Polikarp, *To the Philippians* 7,1; Klementovu *Corinthians* 28,1; 2. Klementovu 17,4-7.
- 26 Barnabina 4,12.
- 27 Ignacije, *To the Ephesians* 16,2; Herma, *Similitudes* 9. 18. 2.
- 28 Klementova *Corinthians* 35,2,
- 29 Isto, 50,3; 2. Klementova 19,4; Herma, *Visions* 2. 2. 7; *Similitudes* 9. 27. 3.
- 30 Irenej, *Against Heresies* 5. 33. 3,4.
- 31 D. H. Kromminga, *The Millenium in the Church: Studies in the History of Christian Chiliasm* (Grand Rapids, 1945), str. 56. Vidi i Leonhard Atzberger, *Geschichte der christliche Eschatologie innerhalb der vor-nic-nischen Zeit* (Freiburg, 1896), sv. 1, str. 90-92.
- 32 Pogl. 16,3; Usp. 2. Petrova 3,10.12.13.
- 33 Herma, *Visions* 4. 3. 3; 1. 3. 4.
- 34 Premda nije bila radikalna za židovski um izvježban u tradiciji apokaliptičkih objava, kršćanska vijest se protivila svemu što je zastupao klasični svijet. Vidi Pierre Duhem, *Le système do monde. Histoire des doctrines cosmologiques de Platon à Copernic* (Paris, 1924), sv. 1, pogl. 1 i 2; Marc Lods, *Précis d'histoire de la théologie chrétienne du IIe au début du IVe siècle* (Neuchâtel, 1966), str. 117-120; Oscar Cullmann, *Christ and Time*, 3. popr. izdanje (London, 1962), str. 51-60.
- 35 Ovo je bila osnova za tvrdnju poganskog filozofa Celza da "među smrtnicima neće biti ni više ni manje dobra i zla"; jer "Bog ne mora popravljati svoje djelo". – U Origenovom djelu *Contra Celsum* 4. 69. Vidi kritiku kršćanskog gledišta o kataklizmičkom kraju svijeta filozofa skeptika Caeciliusa Natalisa u *Octavius of Minucius Felix* 10: «Budući da prijete spaljivanjem cijelog svijeta pa i samog svemira sa svim zvijezdama, da li prizivaju njihovo uništenje? Kao da se vječni poredak uspostavljen božanskim prirodnim zakonima može poremetiti, ili se mnoštvo svih elemenata može raspasti i propasti nebeska struktura i uništiti tkivo u kome se nalazi i koje ga povezuje.» U 11. poglavlju ponovo piše: «Dvostruka je ludost objaviti uništenje neba i zvijezda, koje ostavljamo onakvima kakvima smo ih našli.»
- 36 Ovo je Aristotel dobro istaknuo u svom djelu *De Generatione et Corruptione*, 2. 11: «Što je 'potrebno' slaže se sa onim što je 'uvijek'; budući da ono što 'mora' biti ne može 'ne biti'. Otuda je neka stvar vječna ako

- je njeno 'postojanje' nužno, a ako je vječna, onda je njeno 'postojanje' nužno. Prema tome, ako je nešto 'što treba doći' nužno, onda je to 'što treba doći' vječno; a ako je vječno, onda je i nužno. Iz toga slijedi da 'dolazak' nečega, ako je apsolutno nužno, mora biti cikličan – odnosno mora se vraćati sebi... Zato se u kružnom kretanju i u cikličkom 'dolaženju' nalazi ta 'apsolutna nužnost.'» O ideji kružnog kretanja u grčkoj filozofiji vidi J. Chevalier, *La notion du nécessaire chez Aristote et chez ses prédécesseurs, particulièrement chez Platon* (Paris, 1915), str. 160-189; O. Hamelin, *Le système d'Aristote*, 2. izdanje (Paris, 1831), str. 335-338.
- 37 "Eschatology in the Patristic Age: An Introduction", *Greek Orthodox Theological Review* 2 (1956), str. 32.
- 38 Origen, *Against Celsus* 4. 14: Nesumnjivo je narav smrtnika da doživi promjenu i preoblikovanje, ali besmrtnik može ostati isti i nepromijenjen. Bog, dakle, nije mogao dopustiti takvu promjenu."
- 39 *Octavius* 11. Grci, odrasli u vjerovanju u besmrtnost duše, bili su šokirani idejom "uskrsnuća mrtvih" (*anastasis nekron*) – doslovno, "stajati nad truplom". S ovim u vezi vidi ova djela: Erwin Rohde, *Psyche: The Cult of Souls and Belief in Immortality Among the Greeks*, dva sveska, reprint izdanje (New York, 1968); Clifford H. Moore, *The Religious Thought of the Greeks*, 2. popr. izdanje (Cambridge, Mass., 1925), str. 144-182 i druge; Krister Stendhal, urednik, *Immortality and Resurrection* (New York, 1965); Henry Chadwick, "Origen, Celsus, and the Resurrection of the Boy", *Harvard Theological Review* 41 (1948), str. 83-102; Charles N. Cochrane, *Christianity and Classical Culture* (New York, 1957), str. 114-176 i druge.
- 40 Origen, *Against Celsus* 5. 14; Vidi i 2. 55, 77; *Octavinus* 11.
- 41 Origen, *Against Celsus* 4. 10.
- 42 Isto, 5. 14.
- 43 Vidi Justin, *Dialogue With Trypho* 80. Vidi Irenej *Against Heresies* 5. 31. 1; Origen, *Commentarium in 1 Corinthians* u *Journal of Theological Studies* 10 (1909), str. 46. 47; Evanđelje po Filipu 73,1-3 (James Robinson, urednik, *The Nag Hammadi Library* /New York, 1978/, str. 144); 57,19. 20 (NHL, str. 135). Zanimljiv izuzetak od ove generalizacije je gnostičko djelo *Treatise on Resurrection*, koje je u drugom dijelu drugog stoljeća napisao anonimni valencijanski učitelj svom učeniku Rheginosu kao odgovor na pitanje u vezi sa smrću i zagrobnim životom. U njemu je riječ o "duhovnom uskrsnuću" neposredno nakon smrti, a s njim je povezano uzašasće duhovnog tijela sastavljenog od nevidljivih dijelova pokrivenih "duhovnim mesom", koje apsorbira pleroma – ono "sve" Boga. Vidi tekst u Michael Malinine, Henri-Charles Puech, et. all., *De Resurrectione*, i nedavni engleski prijevod u NHL, str. 50-53. Vidi i detaljnu monografiju Malcolma L. Peela, *The Epistle to Rheginos* (Philadelphia, 1969). O gnostičkoj misli, dualizmu i eshatologiji vidi Ugo Bianchi, urednik, *The Origins of Gnosticism/Le origini dello gnosticismo* (Leiden, 1967), posebno str. 62-68. 109-125. 221-223. 517; R. M. Wilson, *Gnosis and the New Testament* (Philadelphia, 1968), str. 60-84. 103-111. 117-124; Hans Jonas, *The Gnostic Religion*, 2. popr. izdanje (Boston, 1963); Elaine Pegels, *The Gnostic Gospels* (New York, 1979), str. 3-27.
- 44 Lampe, "Early Patristic Eschatology", str. 18.
- 45 Martin Werner, u svom djelu *Die Entstehung des Christlichen Dogmas* (Bern, 1941), skraćen engleski prijevod *The Formation of Christian Dogma* (New York, 1957), tvrdi da je odgađanje parusije bio jedini najvažniji čimbenik u oblikovanju razvoja kršćanskih doktrina tijekom drugog i trećeg stoljeća. Njegovo djelo je proširenje teze koju je prvi iznio Albert Schweitzer u djelu *The Quest of Historical Jesus* (London, 1910), str. 330-397. Tezu je prvi skicirao J. Weiss u svom djelu *Die Predigt Jesu vom Reiche Gottes*, drugo izdanje (Göttingen, 1900). Vidi R. P. C. Hanson, *The Continuity of Christian Doctrine* (New York 1981), str. 34-50; J. Pelikan, *Historical Theology: Continuity and Change in Christian Doctrine* (Philadelphia, 1971), str. 72-76; *The Emergence of the Catholic Tradition, 100-600*, sv. 1 djela *The Christian Tradition* (Chicago, 1971), str. 123-132. Za sociološki i psihološki pristup problemu uzrokovanom odgađanjem parusije u prvoj crkvi vidi John Gager, *Kingdom and Community: The Social World of Early Christianity* (Englewood Cliffs, N. J., 1975). Ovo je djelo zasnovano na većoj studiji Leona Festingera, *A Theory of Cognitive Dissonance* (Evanston, Ill., 1957) i njegove novije primjene u Leon Festinger et. al., *When Prophecy Fails* (New York, 1964).
- 46 Schweitzer je svoju teoriju o "Enteschatologisierung" razvio u svojoj knjizi *The Quest of Historical Jesus*, str. 330-397. U svom autobiografskom djelu *Out of My Life and Thought*, popr. izdanje (New York, 1949), str. 32-59, on objašnjava kako je došao do tog zaključka.
- 47 Tertulijan, *Apology* 39. 2 (podvučeno dodano): usp. 32. 1. O riječi *Maranatha* vidi Didache 10,6; o različitoj uporabi ovog izraza vidi G. Kittel, urednik, *Theological Dictionary of the New Testament*, 10 svezaka (Grand Rapids, 1964-1976), članak "Maranatha", napisao K. G. Kuhn.
- 48 Redci 15.9.11.12.

- 49 2. Klementova 12,5,6; vidi i rr. 1-4. Logion kojim se Klement služi nalazimo i kod Klementa Aleksandrijskog, *Stromata* 3. 13. 92,93. Postoje i aluzije na njega u apokrifnim Djelima Petrovim 38. Među znanstvenicima se raspravlja o njegovu podrijetlu. H. Leisegang, *Die Gnosis*, 4. izdanje (Stuttgart, 1955), str. 19 i W. Schneemelcher i Edgar Hennecke, *New Testament Apocrypha* (Philadelphia, 1963), sv. 1, str. 169 pripisuju ga gnostičkom *Evandjelju Egipćana*. W. C. van Unnik odbacuje tu ideju, jer logion ne nalazi u Nag Hammadi dokumentu koji nosi taj naslov. Vidi njegovo djelo *Newly Discovered Writings and Early Christianity* (New York, 1959), str. 123. 124. G. F. Moore u *Judaism*, sv. 2, str. 191 smatra da bi mogao biti židovskog podrijetla. Za široku raspravu o pitanjima vezanim uz ovaj logion vidi Oscar Cullmann, "Quand viendra le Royaume de Dieu?" u *Revue d'histoire et de philosophie religieuses* 16 (1938), str. 183-185.
- 50 Vidi Marko 13,10 i Matej 24,14.
- 51 Kako to pokazuje pisac religiozne romanse poznate kao Pseudo-Clementine Homilies (2. 15-17). O podrijetlu Pseudo-Clementina vidi H. Waitz, "Die Pseudo-Klementinen und ihre Quellenschriften", *Zeitschrift für neutestamentliche Wissenschaft* 28 (1929), str. 241-272. Vidi i J. Lowe, "The First Christian Novel: A Review of the Pseudo-Clementines", *Canadian Journal of Religious Thought* 7 (1931), str. 292-301.
- 52 Origen, *Commentary on the Epistle of Romans* 2. 4 u Baeurfiend, urednik, *Der Römerbrief des Origenes* (Leipzig, 1923).
- 53 Henok 47,4; 4. Ezdrina 4,36; 2. Baruhova 23,4,5; 30,2.
- 54 1. Klementova 2,4; 58,2; 59,2. Vidi i "C. van Unnik, "Le nombre des elus dans la lere Epitre de Clément", *Revue d'histoire et de philosophie religieuses* 42 (1962), str. 237-246.
- 55 Justin, *Dialogue With Trypho* 39. Vidi i pogl. 35 i 44.
- 56 1 *Apology* 45.
- 57 Isto, 28. U vezi sa spasenjem usp. pogl. 3 i 6.
- 58 *Didascalia*, F. X. Funk, urednik (Paderborn, 1905), 5 15. 3; *Constitutions of the Holy Apostles* 8. 5,6 i 22. 3.
- 59 Za rabske tekstove vidi Hermann L. Strack i Paul Billerbeck, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrash: Excursus zu einzelnen Stellen des Neuen Testaments* (München, 1956), sv. 2, str. 992. 977-988; vidi i Moore, *Judaism*, sv. 2, str. 350-371. Za židovsko podrijetlo vidi K. Hruby, "Die rabbinische Exegete messianischer Schriftstellen", *Judaica* 21 (1965), str. 100-122; "Anzeichen für das Kommen der messianischen Zeit", *Judaica* 20 (1964), str. 73-90; J. Klausner, *The Messianic Idea in Israel* (New York, 1955), str. 408-419; Schürer, *History*, sv. 2, str. 514-525.
- 60 Premda je mesijansko doba već započelo, stvarni dolazak Mesije je odložen zbog prijestupa Njegovog naroda. Vidi Babilonski Talmud, Sanhedrin 97a. Vidi i Moore, *Judaism*, sv. 2, str. 352. 357. Također je bilo rašireno vjerovanje da je Bog odredio vrijeme za slanje Mesije, koje čak ni nepokajani grijesi Izraela nisu mogli odložiti. Isto, str. 351.
- 61 Odjeke ovog objašnjenja možemo naći u kanonskoj 2. Petrovoj 3,8.
- 62 Barnabina 4,3; Usp. Henok 89,61-64; 90,17.
- 63 Barnabina 4,9.
- 64 Pogl. 15,4.
- 65 Redak 5.
- 66 Vidi, na primjer, Justin, *Dialogue With Trypho* 81,3; Irenej, *Against Heresies* 5. 25. 1-3; 28. 1-3; Hipolit Rimski, *Commentary on Daniel* 4. 23,24; *Treatise on Christ and Antichrist* 60-67; Laktancije, *Divine Institutes* 7. 14-26; Viktorin iz Pettaua, *On the Creation of the World*, i druga; Commodianus, *Instructions* 35; 43. Vidi i A. Luneau, *L'histoire de salut chez les pères de l'Église: La doctrine des âges du monde* (Pariz, 1964); Jean Daniléou, "La Typologie millénariste de la semaine dans le chiliasme primitif", *Vigilae Christianae* 2 (1948), str. 1-16; Atzberger, *Christliche Eschatologie*, sv. 1, str. 566-573. 583-611. A. J. B. Higgins, "Jewish Messianic Belief in Justin Martyr's 'Dialogue With Tryphon'", *Novum Testamentum* 9 (1967), str. 298-305.
- 67 Lampe u "Early Patristic Eschatology", str. 22-24 smatra da su apostolska doktrina i sakramenti bili "najsnažniji čimbenici" koji su spriječili da eshatologija rane kršćanske crkve ne degenerira u individualistički misticizam ili kvazi-judaističku nadu u nagradu vjernih poslije smrti. Vidi i Gregory Dix, *The Shape of the Liturgy* (London, 1945), str. 127-130. 185.186. 225-267.
- 68 O vezi između progonstva i obnove eshatološke nade vidi Lods, *Précis d'histoire*, str. 132-134; *Confesseurs et martyrs: successeurs des prophètes dans l'Église des trois siècles* (Neuchâtel, 1958), str. 44-54; W. H. C. Frend, *Martyrdom and Persecution in the Early Church* (New York, 1967), str. 149-152; 219.220. 274.275. 410.411; E. Stauffer, "Martyrertheologie und T-uferbewegung", *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 3 (1933), str. 545-

- 609; H. vom Campenhausen, *Die Idee des Martyriums in der alten Kirche* (Göttingen, 1936), str. 68-82 i druge.
- 69 Prema Festingeru et al., *When Prophecy Fails*, str. 28, prozelitizam je jedan od najuobičajenijih i najdjelotvornijih načina za rješavanje kognitivnih neslaganja, s obzirom da je pretpostavka "ako se sve više i više ljudi može osvjedočiti da je neki sustav vjerovanja ispravan, onda on svakako mora i biti ispravan". Vidi i Gager, *Kingdom and Community*, str. 37-40.
- 70 Apology 16. Vidi i Melitov *Petition*, citiran u Euzebijevoj *Ecclesiastical History of the Church* 4. 26. 7; Tertulijan, *Apology* 32; 40; Arnobius of Sicca, *Against the Heathen* 1. 6.
- 71 Hipolit, *Discourse on the Holy Theophany* 8, 9.
- 72 Lampe, "Early Patristic Eschatology", str. 20.
- 73 Vidi Aristid iz Atene, *Apology* 15; Justin, *Dialogue With Trypho* 110. 116. 117; *1 Apology* 14; Tertulijan, *Prescription Against Heresy* 14; *On Repentance* 7; 2.
- 74 Tertulijan, *Apology* 39, Hipolit, *Commentary on Daniel* 4. 12. 2; 4. 5. 3,4; Laktancije, *Divine Institutes* 7. 25.
- 75 Hipolit, *Daniel* 4. 4 u vezi s Otkrivenjem 17,10; Irenej, *Against Heresies* 5. 28. 3.
- 76 Hipolit, *Daniel* 4. 4-6.
- 77 Tertulijan, *Against Marcion* 3. 13. Vidi i Justin, *Dialogue With Trypho* 110.
- 78 Irenej, *Against Heresies* 5. 25. 3 uz citat Daniel 7,25. Irenej daje tri moguća tumačenja broja 666: može značiti Evanthas, Teitan ili Lateinos. Premda je odbio donijeti definitivna zaključak, čini se da je bio sklon ovom trećem, jer je ime posljednjeg kraljevstva /od četiri što ih je Daniel vidio/. Jer su Latini upravo sada na vlasti." – Isto, pogl. 30. 3. Vidi i poglavlja 28 i 29. Usp. Justin, *Dialogue With Trypho* 32; 110; Hipolit Rimski, koji je čitavu jednu raspravu posvetio ovom predmetu (*Treatise on Christ and Antichrist*) i njegov *Daniel* 4. 7,22.39-43; 7. 7; 12, 1, 2, 7; Tertulijan, *On the Soul* 50; *On the Resurrection of the Flesh* 25; *Concerning Flight in Persecution* 12.
- 79 Hipolit, *Daniel* 7. 17. Irenej, *Against Heresies* 5. 35. 1; Justin, *Dialogue With Trypho* 80; *1 Apology* 52.
- 80 Justin, *Dialogue With Trypho* 139. Vidi i poglavlje 81; Irenej, *Against Heresies* 5. 28. 3; 31. 1,2; 32. 1,2; 33. 3,4; 35. 1,2; Hipolit, *Daniel* 4. 55,56; Tertulijan, *Against Marcion* 3. 24; 4. 31; 5. 15; *The Shows* 30. 1; *The Chaplet* 13.
- 81 Irenej, *Against Heresies* 5. 36. Vidi i poglavlja 35. 2; 36. 1-3; Justin, *Dialogue With Trypho* 81; 139; Tertulijan, *Apology* 32; *On the Resurrection* 22; *Against Marcion* 3. 24; 25; Hipolit, *Against Plato, On the Cause of the Universe* 3.
- 82 Justin, *Dialogue With Trypho* 14; 40; 51. O Kristovom doslovnom povratku u slavi i sili vidi poglavlja 14; 31; 32; 34; *1 Apology* 51; 52.
- 83 Justin, *Dialogue With Trypho* 6. On sasvim određeno odbacuje Platonovo gledište (vidi pogl. 5), kao i Irenej u *Against Heresies* 2. 34. 4; Tacijan, *Address to the Greeks* 13; Teofil, *To Autolykus* 2. 24; 27; Arnobius of Sicca, *Against the Heathen* 2. 14.; 32; Laktancije, *Divine Institutes* 7. 5; i drugi. Vidi i esej Harry A. Wolfsona, "Immortality and Resurrection in the Philosophy of the Church Fathers" u njegovom djelu *Religious Philosophy: A Group of Essays* (Cambridge, Mass., 1961), str. 69-103; Claude Tresmontant, *La Métaphysique du Christianisme et la naissance de la philosophie chrétienne* (Pariz, 1961), str. 577-583; Kelly, *Christian Doctrines*, str. 466. 467; Adolf von Harnack, *History of Dogma*, ponovljeno izdanje (New York, 1961), sv. 2, str. 169-229 i druge; Atzberger, *Christlichen Eschatologie*, sv. 1, str. 116-121. 221-323. 292-295; i u knjigama J. Pelikana, *The Shape of Death* (London, 1962); Heinrich Knapp, *Probleme altchristlicher Anthropologie* (Gütersloh, 1950) i Alfred Rush, *Death and Burial in Christian Antiquity* (Washington, D. C., 1941).
- 84 Tatian, *Address to the Greeks* 13.
- 85 Irenej, *Against Heresies* 5. 2. 2,3; 20. 1.
- 86 Isto, 5. 14. 1-4.
- 87 Isto, 2. 29. 2.
- 88 Justin, *1 Apology* 19 i Tertulijan, *On the Resurrection* 57; oba djela citiraju Matej 19,26. Usp. Luka 18,27. Vidi i Hipolit, *Against Plato, On the Cause of the Universe* 2.
- 89 Justin, *Dialogue With Trypho* 80.
- 90 Irenej, *Against Heresies* 5. 34. 1,2; 35. 1. Vidi poglavlja 33-36; posebno 35, 1.
- 91 Kelly, *Christian Doctrines*, str. 460.
- 92 O predmetu konačne kazne među crkvenim ocima nije postojalo zajedničko mišljenje. Neki su vjerovali da će zli podnositi "vječnu kaznu" (Tertulijan, *On the Resurrection* 35); drugi su vjerovali da su određeni za

- “vječno uništenje” (Arnobius of Sicca, *Against the Heathen* 2. 14).
- 93 Justin, *Dialogue With Trypho* 124. Vidi i njegovu 1 *Apology* 10; 52; Tatian, *Address to the Greeks* 13.
- 94 Irenej, *Against Heresies* 5. 8. 1; 4. 20. 5,6. Vidi i J. Gross, *La divinisation du chrétien d'après les Pères Grecs: Contribution a la doctrine de la grâce*, 2. izdanje (Pariz, 1946) i članak M. J. Congara, «La déification dans la tradition spirituelle de l'Orient», *La vie spirituelle* (1935), dodatak, str. 91-197; A. J. Festugière, “Divinisation du chrétien», *La vie spirituelle* 47 (1939), str. 97-106; M. Lot-Borodine, «La doctrine de la 'déification' dans l'glise grecques jusque'au XIe siècle”, *Revue de l'histoire des religions*, sv. 1, str. 131-143; Michael Aubineau, «Incorruptibilité et divinisation selon St. Irénée”, *Recherches de science religieuse* 44 (1956), str. 25-51.
- 95 Tertulijan, *On the Souls* 55.
- 96 Irenej, *Against Heresies* 5. 31. 2. Vidi i Hipolit, fragment o Luka 23 (ANF, sv. 5, str. 194). O ovom predmetu vidi J. Kroll, *Gott und die Hölle: der Mythos vom Descensuskampfe* (Leizig i Berlin, 19323), posebno prvo poglavlje; Atzberger, *Christlichen Eschatologie*, sv. 1, str. 139.140. 145. 245.246. 276-281. Čini se kao da su samo duše mučenika pošteđene silaska u podzemni svijet. Vjerovalo se da one izravno uzlaze pred Boga. Vidi Tertulijan, *On the Souls* 55-58. Irenej, *Against Heresies* 4. 33. 9. Ideja vodi podrijetlo od najranijih dana kršćanstva, što je vidljivo iz Ignacijevih spisa *To the Ephesians* 12. 2; *To the Smyrnaeans* 4. 2; *To the Romans* 4. 1; 7. 2. *To Polycarp* 2. 3.
- 97 Hipolit, *Against Plato*. Vidi Justin, *Dialogue With Trypho* 5.
- 98 Hipolit, *Against Plato*.
- 99 Isto, 2.
- 100 Za konstrukciju takve osobne eshatologije često su se pozivali na prisposobu o bogatašu i Lazaru (Mt 16,19-31). Vidi, na primjer, Irenej, *Against Heresies* 2. 34. 1; Tertulijan, *On the Soul* 58.
- 101 Pokret je bio prikladno nazvan po jednim od svojih najboljih eksponenata, Pierre de Labriolle, *Le crise du Montanisme* (Pariz, 1913). Vidi i *Les sources de l'histoire du Montanisme: Textes grecques, latins, syriaques* (Fribourg, 1913) i novije sudije Kurt Alanda, «Bemerkungen zum Montanismus zur frühchristlichen Eschatologie” u *Kirchengeschichtliche Entwürfe* (Giitersloh, 1960), str. 105-148 i “Das Montanismus und die kleinasiatische Theologie”, *Zeitschrift für die neutestamentliche Prophetie und die Entstehung des Montanismus”, Theologische Zeitschrift* 11 (1955), str. 249-271; R. G. Smith, «Tertullian and Montanism», *Theologie* 40 (Tübingen, 1943), str. 127-139; Wilhelm Schepele, *Der Montanismus und die phrygische Kulte: Eine geschichtliche Untersuchung* (Tübingen, 1929).
- 102 Nathanael Bonwetsch, *Geschichte des Montanismus* (Erlangen, 1881), str. 139, citirao Pelikan u *Emergence of Catholic Tradition*, str. 98.
- 103 Jean Daniléou i Henri Marrou, *The First Six Hundred Years*, sv. 1 djela *The Christian Centuries* (New York, 1964), str. 101. Vidi i Kraft, “Altchristliche Prophetie”, str. 268.270; De Labriolle, *Crise du Montanisme*, str. 30.34.35.
- 104 Euzebije, *Eccl. History* 5. 14; 16.
- 105 Epiphanius of Salamis, *Ponarion* 48. 2. 4. Vidi i J. Pelikan, “Eschatology of Tertullian”, *Church History* 21 (1952), str. 118.119.
- 106 Euzebije, *Eccl. History* 5. 16. 18.
- 107 Epiphanius, *Ponarion* 49. 1. 3; 48. 14. 1; Euzebije, *Eccl. History* 5. 18. 2; Jeronim, Letter 4 (Marcelli), 3. 2.
- 108 *Against Marcion* 3. 24.
- 109 Euzebije, *Eccl. History* 5. 18, 2; Hipolit, *Daniel* 4. 18. 19. Celibat je bio obilježje istinskog kršćanstva prilagođenog idejama među prvim kršćanima. Vidi 1. Klementova *Corinthians* 38,2; Ignacije, *To Polycarp* 5. 2,3; Athenagora, *A Plea for the Christians* 33; Tertulijan, *Apology* 9; *On Monogamy* 8; *To His Wife* 1. 3; *On Purity* 16; Origen, *Romans* 9. 1; *Homily on Numbers* 6. Vidi i Derrick Bailey, *Sexual Relation in Christian Thought* (New York, 1959), str. 19-102.
- 110 Koncept “stražarenja” odgovoran je za primjenu vojničkog pojma *statio*. Vidi Herma, *Parables* 5. 1: Tertulijan, *On Fasting* 10; *On Prayer*, 19. “Kršćani je stajao ‘na straži’ da bi dostojno primio Gospodina kad se vrati”, piše Hans Liezmann u *The Founding of the Church Universal*, popr. prijevod (Cleveland, 1953), str. 133. O običajima posta montanista vidi Tertulijan, *On Fasting* 1; 2; 10; 17; Jeronim, Letter 4 (Marcelli) 3. Usp. Hipolit, *Refutation of All Heresies* 8. 12.
- 111 Vidi Tertulijan, *Concerning Flight in Persecution* 1; *On Repentance* 7; 9.
- 112 De Labriolle, *Crise du Montanisme*, str. 146.
- 113 Zamijetimo u najranijim antimontanističkim polemikama odsutnost ikakvog spomena kultnih i doktri-

- narnih zastranjenja. Nasuprot gnosticima koji su odbacivali Stari zavjet, montanisti su ga obožavali. Dok su gnostici bili doketisti, montanisti su prihvaćali stvarnost Kristovog tijela i tjelesno uskrsnuće. Nasuprot gnostičkom preziranju kršćanske eshatološke nade, montanisti su navijestili neposredni Kristov povratak. Nasuprot nekim gnosticima, montanisti su bili rigoristi. U montanizmu je bilo malo toga što bi se suprotstavilo kanonu Svetog pisma i apostolskoj tradiciji.
- 114 Euzebij, *Eccl. Hist.* 5. 16-18. Hipolit, *Refutation of All Heresies* 8. 12.
- 115 Gager, *Kingdom and Community*, str. 45.
- 116 Leitzmann, *Founding of the Church*, str. 298. Bilo je to i gledište Porphyryja kako je to citirao Euzebij, *Eccl. Hist.* 6. 19,5-8. O Origenovom eklektizmu i filozofskoj pozadini vidi Charles Bigg, *The Christian Platonists of Alexandria* (London, 1913), str. 63-72. 151-191; Eugene de Faye, *Origène: sa vie, son oeuvre, sa pensée*, 3 sveska (Pariz, 1923-1928), posebno sv. 2 s pojedinostima o Origenovom dugovanju helenističkoj filozofiji; Hal Koch, *Pronoia und Paideusis. Studien über Origenes und sein Verhältnis zum Platonismus* (Leopzig, 1932), posebno str. 163-304; Jean Daniélou, *Origène* (Paris, 1048), str. 24-40. 85-108.
- 117 Vidi članak Gustavea Bardyja u *Dictionnaire de théologie catholique*, s. v. "Origène", sv. 11, kol. 1489-1565, u kojem nastoji naglasiti biblijski temelj Origenove misli. Vidi i knjigu René Cadioua, *Introduction au système d'Origène* (Pariz, 1932), str. 29-58 i Daniélou, *Origène*, str. 137-174.
- 118 Origen, *On First Principles* 2. 1. 3; 3. 6. 9.
- 119 Isto, 1. 6. 2,3; 5. 4,5; *Against Celsus* 7. 32.
- 120 Origen, *On First Principles* 1. 6. 1,2. Vidi i 2. 3. 1; Jeronim, Letter 124 (Avitusu), 5.
- 121 Origen, *On First Principles* 1. 6. 1,2.
- 122 Isto, 3. 6. 2,3; Jeronim, Letter 124 (Avitusu), 5.
- 123 Origen, *Commentary on Mathew* 12:30. Za detaljno tumačenje Origenovih gledišta o drugom adventu vidi Atzberger, *Christlichen Eschatologien*, sv. 2, str. 427-431.
- 124 U *Mathaem Commentariorum Series* (Niz komentara Mateja) 32. Vidi i poglavlje 70. Niz nalazimo u Migne, *Patrologia graeca*, sv. 13. Usp. Origen, *Commentary on Mathew* 12:30.
- 125 *Series on Mathew* 50 (podvučeno dodano). Vidi i Atzberger, *Christlichen Eschatologien*, sv. 2, str. 429.
- 126 *Series on Mathew* 50; 56; 70; Usp. *Commentary on Mathew* 12:30; *On First Principles* 3. 6. 9; vidi i Plotin, *Enneads* 3. 8.6; 5. 3. 17; 5. 5. 7; 6. 7. 34; 6. 9. 4.
- 127 *Commentary on Mathew* 10:14; 12:14.36. Vidi i *Homilies on Jeremiah* 14, 10; *Commentary on the Canticle of Canticles* 1; *Commentary on John* 12, 19.
- 128 Euzebij spominje dva sveska (*Eccl. Hist.* 6. 24. 2), a sam Origen govori o "raspravama" (*On First Principles* 2. 10. 1). Čini se da su oba djela nekoć bila spojena u jednu raspravu (vidi Jeronim, *Against John of Jerusalem* 25). Fragmenti su nađeni u *On the Resurrection* Methodiusa iz Filipa; Pamfilije, *Apology for Origen* 7 i Jeronim, *Against John of Jerusalem* 25.26. O Origenovoj doktrini o uskrsnuću vidi W. L. Knox, "Origen's Conception of the Resurrection of the Body", *Harvard Theological Review* 41 (1948), str. 83-102; Atzberger, *Christlichen Eschatologien*, sv. 2, str. 231-449; Tresmontant, *Métaphysique du Christianisme*, str. 613-618. 630-639.
- 129 Atzberger, *Christlichen Eschatologien*, sv. 2, str. 367-372.
- 130 *Against Celsus* 5. 22.
- 131 *On First Principles* 2. 10. 1.
- 132 Vidi *On First Principles* 2. 10. 1-8; 3. 6. 5,6; *Against Celsus* 5. 23; 7. 32; 4. 56. Usp. Methodius *On the Resurrection* 2. 10-21; Epifanije, Panarion, 64,12.
- 133 Origen, *On First Principles* 2. 10. 2,3; Usp. knjiga 3. 6. 4.
- 134 Jeronim, opisujući Origenovo vjerovanje, u pismu Avitusu, br. 124. 11 i 5. Vidi i Origen, *Against Celsus* 7. 32.
- 135 Atzberger, *Christlichen Eschatologien*, sv. 2, str. 393-401; Kromminga, *Millenium*, str. 104-107..
- 136 *On First Principles* 2. 11. 2.
- 137 Isto, 2. 11. 3.
- 138 "Ali svi vi oganj palite, raspirujete žeravicu. Idite u plamenove ognja svojega, i u žeravicu koju raspiriste. Tako će vam moja učiniti ruka: ležat ćete u mukama."
- 139 Isto, 10. 4.
- 140 Jeronim, Letter 124 (Avitusu) 7. Vidi i Origen, *On First Principles* 2. 10. 4; Atzberger, *Christlichen Eschatologien*, sv. 2, str. 449.450.

- 141 Vidi Origen, *Homilies on Exodus* 6. 13 gdje se "od vijeka do vijeka" (*in saeculum et in saeculum*) smatra dugim razdobljem, "ali kojemu ima kraj". Pa čak ako je ovim izrazom označeno nešto duže, "postavljen je kraj". Vidi i *Against Celsus* 6. 26.
- 142 Daniléou, *Origène*, str. 271-281 i Henry Chadwick, *Early Christian Thought and the Classical Tradition* (New York, 1966). str. 93.
- 143 *On First Principles* 1. 6. 2. Vidi i Arzberger, *Christlichen Eschatologie*, sv. 2, str. 451-456; Johannes Quasten, *Anti-Nicene Literature After Irenaeus*, sv. 2 djela *Patrology* (Westminster, MD., 1950-1961), str. 87-90; *Reallexicon für Antiquie und Christentum*, članak "Apokatastasis", C. Lenz, sv. 1, str. 510-516 i Tresmontant, *Métaphysic du Christianisme*, str. 395-457.
- 144 *On First Principles* 1. 6. 2.
- 145 Isto, 1. 6. 3; 5. 3; *Series On Mathew* 33. Kad su Origena pozvali na odgovornost po pitanju đavolja pokajanja i spasenja, protestirao je tvrdeći kako nikad nije zastupao takvu teoriju. Vidi Rufinus of Aquileia, "The Book Concerning the Adulteration of the Works of Origen" u *Nicene and Post-Nicene Fathers*, 2. serija, sv. III, str. 423.
- 146 *On First Principles* 3. 6. 3.
- 147 Isto, 3. 5. 3. Vidi i Quasten, *Patrology*, sv. 2, str. 89.90; Chadwick, *Christian Thought*, str. 94.
- 148 On Romans 5, 10.
- 149 Irenej, *Against Heresies* 1. 10. 1. Usp. Tertulijan, *Prescription Against Heretics* 13.
- 150 Vidi izvanredan izvještaj o ovom razvoju u Lietzmann, *Founding of the Church*, str. 166-172 i From Constantine to Julian (Cleveland, 1953), str. 17-81. Također Frennd, *Martyrdom and Persecution*, str. 285-392.
- 151 Lods, *Précis d'histoire*, str. 132-134. Također staro djelo Herberta Workmana, *Persecution in the Early Church* (London, 1906), str. 125-155; Michael Barkun, *Disaster and the Millenium* (New Haven, Conn., 1974), str. 34-61; Lampe, "Early Patristic Eschatology", str. 26.27.
- 152 Prema Euzebiju (*Eccl. Hist.* 6. 7) Juda je napisao raspravu o Danielovih sedamdeset sedmica u kojoj je navodio neposredan dolazak antikrista.
- 153 Vidi njegovo pismo Ciprijanu (256. god.) u *Epistles of Cyprian* 74. 10,11, u kojem ponavlja aktivnosti navodne proročice u svojoj provinciji tijekom progonstva pod Juliusom Maximusom, Tračana.
- 154 Euzebije (*Eccl. Hist.* 7. 24) izvještava (nekako u vrijeme Decijeva progonstva) da je Nepos pod naslovom *Allegorists Refuted* napisao raspravu o mileniju (očito protiv Origena) u kojoj se jako oslanjao na Ivanovo Otkrivenje.
- 155 Ciprijan, kršćanski biskup Kartage, umro je mučeničkom smrću 258. Njegove eshatološke ideje nalazimo rasutima po mnogim njegovim poslanicama i raspravama, posebno u *On the Mortality, Exhortation to Martyrdom* u *On the Lord's Prayer*.
- 156 Metodije je bio Origenov najučiniji protivnik. Napisao je niz djela od kojih većina više ne postoji. Njegova su apokaliptička gledišta najbolje izražena u djelu *On the Resurrection* i njegovom dijalogu *Banquet of the Ten Virgins*.
- 157 Povjesničari se još uvijek ne slažu oko vremena kad je Komonijan napisao svoje rasprave. Mi smo se opredijelili za one znanstvenike koji ga svrstavaju između 250. i 258. godine. Vidi A. d'Alés, "Commodien et son temps", *Recherches de science religieuse* 2 (1911), str. 480-520. 599-619; O. Bardenhewer, *Geschichte der altkirchlichen Literatur*, 2. izdanje (Freiburg im Breisgau, 1914), sv. 2, str. 647-657; J. Gage, "Commodien et le mouvement millénariste du IIe siècle", *Revue d'histoire et de philosophie religieuses* 41 (1961), str. 355-378. Zanimljivi su Komodijanovo djelo *Instructions* i njegova *Apologetic Poem*; oba se jako oslanjaju na različite apokaliptičke izvore, uključujući i Sibilina proročanstva.
- 158 Viktorin iz Petaua, umro je mučeničkom smrću oko 304. godine, ostavio nam je dva djela u kojima je pokazao veliku naklonost prema milenijanzmu i apokaliptici: *Commentary on the Apocalypse* i jedan fragment svoje rasprave *On the Creation of the World*.
- 159 Laktancije je svoje djelo *Divine Institutes* vjerojatno sastavio tijekom velikog Dioklecijanovog progonstva (oko 308.). Sedma i posljednja knjiga ovog neobičnog djela, pod naslovom «On the Happy Life», jako se oslanja na eshatologiju. Njegovo djelo *On the Death of the Persecutors* je vrlo važan izvor za Dioklecijanovo progonstvo. Vidi i Daniléou, "Typologie millénariste", str. 14.15.
- 160 Vidi Firmilijanovu *Epistle to Cyprian* u *Epistles of Cyprian* 74. 10; Ciprijanovo djelo *Mortality* 2, 14-16; *Address to Demetrianus* 5,13; Komodijan, *Instructions* 43; Viktorin, *Apocalypse* 6,5.7-9.12; Laktancije, *Divine Institutes* 7. 16; *Epitome of the Divine Institutes* 71.

- 161 Na samom početku trećeg stoljeća jedan je kršćanski pisac imenom Juda, u raspravi o Danielovih sedamdeset sedmica, prema Euzebiju, prorekao "da će mnogo spominjani dolazak antikrista nastupiti u svakom trenutku – tako je silno progonstvo pokrenuto protiv nas da će u to vrijeme mnogi izgubiti ravnotežu" (*Eccl. Hist.* 6. 7).
- 162 Svetonije, *Lives of the Caesars* 6. 57; Tacit, *Histories* 2. 8,9; Viktorin, *Apocalypse* 11,7. Vidi i Sibilina proročanstva 2. 216-223. Komodijen, *Apologetic Poem*, citirao Adolf Harnack u *Chronologie der altchristlicher Literature* (Leipzig, 1904), sv. 2, str. 433-442.
- 163 Cyprian, *Epistle* 55 (Ljudima u Thibarisu), 7.
- 164 Cyprian, *Epistle* 62 (Ceciliju), 18. Vidi i Poslanicu kleru i kršćanima u Španjolskoj, br. 67, 7 i 57 (Lucijusu Rimskom), 2.
- 165 Cyprian, *On the Lord's Prayer* 13.
- 166 Viktorin, *Apocalypse* 11,3. Prema Laktancijevom djelu *Divine Institutes* 7. 17 bit će samo tri i pol godine.
- 167 Cyprian, *Mortality* 2.
- 168 Viktorin, *Apocalypse* 1,7.
- 169 Laktancije, *Epitome* 72. Usp. Cyprian, *Three Books of Testimonies Against the Jews* 2. 30; Metodije, *Banquet* 6. 4.
- 170 Metodije, *Banquet* 9. 2.
- 171 *On the Resurrection* 3. 13.
- 172 Isto, 7. 12. Vidi i Komodijan, *Instructions* 44.
- 173 Cyprian, *Exhortation to Martyrdom* 13; *Mortality* 26.
- 174 Vidi Dionizijev odgovor čilijastu Neposu iz Arsinoë, u svom djelu *On the Promises*, u kojem ne samo što razobličuje ovu nauku, već izlaže sumnji kanonstvo Ivanove Apokalipse. Vidi Euzebij, *Eccl. Hist.* 7. 24,25.
- 175 Komodijan, *Instructions* 44; Laktancije *Divine Institutes* 7. 24; Viktorin, *Apocalypse* 20,1-3 u *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* (Beč, 1916), sv. 49. Jeronimovo izdanje namjerno izostavlja milenijske ulomke, uključujući pozivanje na Papiju.
- 176 Metodije, *Banquet* 10. 5; vidi i 9. 1,4.
- 177 Cyprian, *To Demetrianus* 24.
- 178 Isto, 25.
- 179 O Konstantinovom imperiju i crkvi vidi sljedeće studije: N. H. Baynes, "Constantine the Great and the Christian Church", *Proceedings of the British Academy* 15 (1929), str. 341-442; H. Kraft, *Kaiser Konstantins religiöse Entwicklung* (Tübingen 1955); K. Aland, "Die religiöse Haltung Kaiser Konstantins", *Texte und Untersuchungen* 53 (1957), str. 549-600; Heermann Doerries, *Constantine the Great* (New York, 1972); Jean Gaudement, *L'Église dans l'Empire romain (Ive-Ve siècles)* (Pariz, 1958); La législation religieuse de Constantin", *Revue de l'histoire de l'Église de France* 33 (1947), str. 25-61; A. Piganiol, *L'Empereur Constantin* (1932); H. Karpp, "Konstantin der Grosse und die Kirche", *Theologische Rundschau*, N. F. 19 (1950), str. 1-21.
- 180 Leroy E. Froom, *The Prophetic Faith of Our Fathers*, 4 sveska (Washington, D. C., 1946-1954), sv. 1, str. 373.
- 181 Euzebij, *Proof of the Gospel* 4. 16; vidi i 9. 17.
- 182 Isto, fragment knjige 15.
- 183 Euzebij, *Oration in Praise of Emperor Constantine* 5.
- 184 Isto, 2-4: vidi i njegovo djelo *Life of Constantine* 1. 13; 24; 4. 75; S. L. Greenslade, *Church and the State From Constantine to Theodosius* (London, 1954), str. 10.11. Uz to vidi izvanrednu monografiju Timothyja D. Barnesa, *Constantine and Eusebius* (Cambridge, Mass., 1981), posebno str. 224-271. Kao i ova djela: F. E. Kranz, "Kingdom and Polity in Eusebius of Caesarea", *Harvard Theological Review* 45 (1952), str. 47-66; Gustave Bardy, "La théologie d'Eusèbe de Césarée d'après l'Histoire Ecclésiastique", *Revue d'histoire ecclésiastique* 50 (1935), str. 5-20; R. Farina, *L'impero e l'imperatore cristiano* u djelu *Eusebio di Caesarea: la prima teologica politica del Cristianesimo* (Zürich, 1966), posebno str. 120-154; N. H. Baynes, "Eusebius and the Christian Empire" u djelu *Byzantine Studies and Other Essays* (London, 1955), str. 168-172.
- 185 Euzebij, *Life of Constantine* 3. 33.
- 186 Zamijetimo u vezi s ovim škrtu spominjanje drugog dolaska u Nicejskom vjerovanju: "I opet će doći u slavi suditi žive i mrtve." (*Katekizam katoličke crkve* /Zagreb, 1994/, str. 61)
- 187 Suprotnost je uzeta iz Atanazijevog djela *On the Incarnation of the Word* 56; Ćiril Jeruzalemski, *Catecheti-*

- cal Lectures 15; Ambrozije, *Homilies on the Psalms* 43. 7; Jeronim, *Commentary on Daniel* 2,40; 7. 11. 13; Letter 121 (Algasiji) u Migne, *Patrologia latina*, 22; 1036; Hrizostom, *Homilies on 1 Thessalonians* 8; Teodoret, *Commentary on the Visions of the Prophet Daniel* 2.
- 188 Ćiril Jeruzalemski, *Catechetical Lectures* 15. 12.
- 189 Isto, 18.18.
- 190 Isto, 18. 19.
- 191 Hilary iz Poitiersa, *Homilies on the Psalms* 2. 41.
- 192 Ambrozije, *On the Belief in the Resurrection* 52; *Homilies on the Psalms* 1. 54,56.
- 193 Jeronim, *Daniel* 7. 25.
- 194 Ćiril Jeruzalemski, *Catechetical Lectures* 15. 23,24; Atanazije, *On the Incarnation* 56.
- 195 Ambrozije, *Homilies on the Psalms* 1. 54,56; Ambrosiaster, *Commentary on 1 Corinthians* 15. 15-53; Hilary iz Poitiersa, *Homilies on the Psalms* 1. 15-18.
- 196 Grgur Nazijanski, *Orations* 16. 8.
- 197 Vidi Ćiril Jeruzalemski, *Catechetical Lectures* 15. 25. Usp. Bazilije Veliki, *Homilies on the Psalms* 33. 4.
- 198 Oni, međutim, nisu prihvatili Origenovu ideju o mogućnosti još jednog pada u grijeh. O Didimusu vidi Jeronim, *Apology Against Rufinus* 1. 6; Grgur Nisenski, *The Great Catechism* 26.
- 199 Ambrosiaster, *Commentary on 1 Corinthians* 15. 33; Jeronim, Letter 118 (Julijanu), 6. 7; Ambrozije, *Homilies on the Psalms* 1. 56.
- 200 Ćiril Aleksandrijski, *Commentary on St. John* 16. 25. Vidi i Ćiril Jeruzalemski, *Catechetical Lectures* 18. 18,29; Hrizostom, *Homily on Romans* 32. 3; Bazilije Veliki, *Homilies on the Psalms* 33. 11; Ambrozije, *The Consolation* 29. 31,37,39.
- 201 Ćiril Aleksandrijski, *St. John* 14. 4.
- 202 Hrizostom, *Homily on Romans* 32. 24.
- 203 Jeronim, Letter 39 (Pauli), 7.
- 204 Grgur Nazijanski, *Orations* 7. 23; Grgur Nisenski, *On the Soul and the Resurrection* (NPNF/2, sv. 5), str. 453; Hrizostom, *Homily on Romans* 32. 3,4; *On 1 Corinthians* 34.
- 205 Vidi Genadije, *Lives of Illustrious Men* (dodatak Jeronimovoj raspravi) 18. Vidi i Traugott Hahn, *Tyconius-Studien: Ein Beitrag zu Kirchen- und Dogmengeschichte des vierten Jahrhunderts* (Leipzig, 1900), str. 87-91. Za opći uvod u Tikonija je koristan i izvještaj u P. Monsceaux, *Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne* (Pariz, 1919), sv. 5, str. 165-219.
- 206 Hahn, *Tyconius*, str. 42-62. Vidi i R. A. Markus, *Saeculum: History and Society in the Theology of Saint Augustine* (London, 1970), str. 116-119.
- 207 Augustin, *On Christian Doctrine* 3. 30. O sedam pravila vidi Francis C. Burkitt, urednik, *The Book of Rules of Tychonius* (Cambridge, 1894).
- 208 Augustin, *City of God* 20. 7. O Augustinovim eshatološkim pogledima vidi Eugène Portaliè, *A Guide in the Thought of Saint Augustine* (Chicago, 1960), str. 289-303; A. Wachtel, *Beiträge zur Geschichtsteologie des Aurelius Augustinus* (Bonn, 1960), str. 120-126; G. Folliet, "La typologie du sabbat chez Saint Augustin: son interpretation millénariste entre 388 et 400", *Revue des études augustiniennes* 2 (1956); T. E. Mommsen, "Saint Augustine and the Christian Idea of Progress", *Journal of the History of Ideas* (1951), str. 346-374.
- 209 Augustin, *City of God* 20. 9.
- 210 Isto, 20. 8.
- 211 Isto, 20. 1.
- 212 Isto, 20. 5.
- 213 Isto, 20. 1,6,30.
- 214 Isto, 22. 19.
- 215 Augustin, *Enchiridion* 92.
- 216 *City of God* 20. 14.
- 217 Isto, 20. 16.
- 218 Isto, 20. 14; *Enchirion* 92.
- 219 *City of God* 22. 30.

SUMMARY

The Advent Hope in Early Christianity

This essay has sought to show the fate of the advent hope as the early Christian church emerged and spread into the Greco-Roman world, expressing its faith in modes of thought that successively were shaped by Jewish, Greek, and finally Latin insights. The use of these modes was accompanied by a lessening of the eschatological expectation, owing to the fact of its delay and to changing social and political circumstances. Thus the imminently awaited advent of the late first and early second centuries gradually gave way to a “doctrine” of the advent—one of the essential components of the “history of salvation.” This essential doctrine was in turn spiritualized away by those who insisted on promoting a type of “realized eschatology,” more in character with the superior religious gnosis represented by Christianity (to Hellenistic minds).

Changing conditions brought a revival of the earlier expectancy, only to have it fulfilled in a totally unexpected manner: The kingdom of God supposedly was initiated by the advent of the Christian emperor Constantine. The victory of the Christian church came to be viewed as a close approximation of the coming of God’s reign. Nevertheless, even the citizens of the City of God still felt themselves very much earthbound, and the hope of the parousia — now once again an “essential” Christian doctrine—remained very much alive in their thinking about the future, even as it cast a long beam of light on their present lives and conduct.

Key words: *Advent-Hope; Early-Christianity; Eschatology*

Izvornik: Paul J. Landa. “The Advent Hope in Early Christianity.” *U Advent Hope in Scripture and History*, Edited by V. Norskov Olsen, Washinhton, D.C.: Review and Herald Publishing Association, 1987. (pp. 65-95)

Prijevod: *Hinko Pleško*

